

:: ષોડશગ્રન્થ અધ્યયન કેન્દ્ર સંપર્ક ::

રાજકોટ પ્રવીણભાઈ	૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/(૦૨૮૧) ૨૨૨૦૦૫૫
જુનાગઢ ભાવેશભાઈ-હીનાબેન	૯૪૨૮૨૪૨૦૧૪/૨૬૫૧૮૩૬
ગોંડલ બકુલભાઈ	૯૯૯૮૪૭૫૨૨૦
મોરબી હિતેશભાઈ	૯૮૨૫૮૬૭૨૩૫
હાલોલ ભાનુબેન	(૦૨૬૭૬) ૨૨૧૭૪૩
વડોદરા નરેન્દ્રભાઈ/મુકેશભાઈ	(૦૨૬૫) ૨૩૬૩૦૪૭/૯૨૨૭૧૩૫૭૪૦
આણંદ ગિરીશભાઈ	(૦૨૯૨) ૨૫૪૦૪૬
અમદાવાદ તેજસભાઈ/મિલનભાઈ	૯૪૨૬૩૮૪૪૯૯/૨૬૩૦૦૮૦૮
ભરૂચ દેવેન્દ્રભાઈ	૯૪૨૮૧૭૬૩૦૨
સુરત સુનીલભાઈ/પદ્મબેન	૯૮૨૫૧૪૭૦૬૩/૯૯૯૮૨૨૦૨૧૦
મુમ્બઈ રસિકભાઈ/ધર્મેન્દ્રસિંહ	૯૮૨૦૨૯૫૯૩૨ / ૨૮૦૬૮૬૨૫
જયપુર કિશોરભાઈ	૦૯૩૧૪૫૦૨૯૧૧

પ્રકાશક :

ષોડશગ્રન્થ પ્રવચનમાલા સમિતિ, રાજકોટ.

પ્રકાશન વર્ષ :

વિ. સં. ૨૦૬૬=ઈ.સ. ૨૦૦૯, માગશર વદ ૯,

પ્રત : ૨૦૦૦

ઐચ્છિક ગ્રંથ પ્રકાશન સહાય :

રૂ. ૧૦/- (પોસ્ટેજ અલગ)

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર

૨૧૪-અમરદીપ કોમ્પ્લેક્સ,

૨-૨૪૫૫૫૫, રાજકોટ.

મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/૨૨૨૦૦૫૫

ષોડશ ગ્રંથ : ૫ - સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્

શ્રાવણ મહિનાના શુકલ પક્ષની અગિયારસની મધ્યરાત્રિએ સાક્ષાત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય સન્મુખ પ્રકટ થયા અને તેમણે જીવને કઈ રીતે શરણાગત કરવા અને કઈ રીતે જીવોને પ્રભુ તરફ દોરવા તે સર્વકાંઈ આજ્ઞા કરી. ઠાકોરજીએ શ્રીમહાપ્રભુજીને બ્રહ્મસમ્બન્ધ દીક્ષા આપી કઈ રીતે જીવનું નામ-નિવેદન કરવું તેની વિધી જણાવી અને જીવના સર્વ દોષો કઈ રીતે નિવૃત્ત થાય છે તે અને જીવની ત્રણ ફરજ જણાવી (૧) બધી વસ્તુનું કૃષ્ણને નિવેદન અને સમર્પણ (૨) જે વસ્તુનું સમર્પણ કૃષ્ણને ન થયું હોય તેનો ત્યાગ (૩) સામિભુક્ત વસ્તુનું સમર્પણ શ્રીકૃષ્ણને ન કરવું, સમર્પણને સેવામાં અર્પણ કરવાની રીત સ્વીકારી દાન અને સમર્પણ ની વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજાવવામાં આવ્યો છે.

ષોડશ ગ્રંથ : ૧૫ - નિરોધલક્ષણમ્

સર્વકાંઈ ભુલી એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ દૃઢ સ્નેહ સાથે જોડાવું તેનું નામ નિરોધ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભક્તિની આ ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચવા માટે ઘણા ઉપાયો આ ગ્રન્થમાં બતાવ્યા છે.

પુરોવાક્

પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગ પર ચાલનાર પુષ્ટિ પથિકને શ્રીમહાપ્રભુજી રચિત ષોડશગ્રંથોના અભ્યાસમાં રૂચિ વધે તે હેતુથી ષોડશગ્રંથ પ્રવચન માલા સમિતી દ્વારા આ અગાઉ (૧) શ્રીયમુનાષ્ટકમ્, (૨) વિવેકધૈર્યાશ્રય (૩) શ્રીકૃષ્ણાશ્રય (૪) નવરત્નમ્ અને અંતઃકરણ પ્રબોધનું સરળ ગુજરાતી ભાષામાં ટીકાઓ પ્રકાશીત કરેલ છે. હાલ અમો શ્રીઆચાર્યચરણ દ્વારા સમર્પણનો ઉપદેશ આપેલ છે તે પૈકીના સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્ અને નિરોધલક્ષણમ્ એમ બે ગ્રંથોને સાથે પ્રકાશીત કરી રહ્યા છીએ.

ષોડશગ્રંથ પ્રવચન માલા સમિતી વતી,
પ્રવિણ ડઢાણીયા,
રાજકોટ.

सिद्धान्तरहस्यम्

श्रावणस्यामले पक्षे अेकादश्यां महानिशि ।
साक्षाद्भगवता प्रोक्तं तदक्षरश उच्यते ॥ १ ॥
अहसम्बन्धकरणात् सर्वेषां देहवयोः ।
सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाः पंचविधाः स्मृताः ॥ २ ॥
सहज देशकालोत्था लोकवेदनिर्दिष्टाः ।
संयोगजः स्पर्शजश्च न भन्तव्याः कथंचन ॥ ३ ॥
अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथंचन ।
असमर्पितवस्तूनां तस्माद्दर्शनमाचरेत् ॥ ४ ॥
निवेदित्भिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ।
न भतं देवदेवस्य साभिलुक्तसमर्पणम् ॥ ५ ॥
तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्वं वस्तुसमर्पणम् ।
दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥
न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ।
सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥
तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां अहता ततः ।
गंगात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥ ८ ॥
गंगात्वेन निरुप्या स्यात्तद्वदत्रापि यैव हि ।

॥ इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं सिद्धान्तरहस्यम् समाप्तम् ॥

સિદ્ધાંતરહસ્યમ્

ષોડશ ગ્રંથોમાં પહેલો, પાંચમો અને સાતમો આ ત્રણે ગ્રંથોનું વિશેષ પ્રદાન છે. પહેલો ગ્રંથ છે યમુનાષ્ટકમ્; તે સ્તુતિ ગ્રંથ છે. પાંચમો ગ્રંથ છે સિદ્ધાંત રહસ્ય; તે શ્રુતિગ્રંથ છે (શ્રુતિ નહીં) અને સાતમો ગ્રંથ છે અંતઃકરણ પ્રબોધ; તે આત્મચિંતનનો ગ્રંથ છે. બાકીના તેર ગ્રંથોમાં શ્રીઆચાર્યચરણે સ્વમાર્ગના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા છે; તેમનાં મોટા ભાગના ગ્રંથો નિજ સેવકો ઉપર કૃપા કરીને તેમને બોધ આપવા રચ્યા છે અને નિજ સેવકોના મિષે જગતના બધા જીવોને પ્રબોધ્યા છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ગ્રંથોમાં પણ 'સિદ્ધાંત રહસ્ય' નું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. કારણ કે તે શ્રુતિ ગ્રંથ છે. શ્રુતવા એટલે સાંભળવું. પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ સ્વમુખે ઉચ્ચારેલ વાણી આપણા ઋષિમુનિઓએ સાંભળી અને તેને વેદો રૂપે જગત સમક્ષ મુકી. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં, રણભેરીઓ અને રણગર્જનાઓ વચ્ચે, ધીરગંભીર વાણીમાં, અર્જુનના રથના સારથી, યોગેશ્વર કૃષ્ણે, વિષાદથી ઘેરાયેલા નિજ સખા અર્જુનને આત્મતત્ત્વનું તથા 'કર્મ', 'જ્ઞાન' અને 'ભક્તિ' યોગનું જ્ઞાન આપ્યું. અર્જુને તે સાંભળ્યું. ભગવાનની એ વાણી વ્યાસજીએ પણ સાંભળી અને તેને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (એટલે કે શ્રીભગવાનનું ગીત) એ રૂપે જગત સમક્ષ મુકી.

બરાબર આ જ રીતે, પોતાના દ્વિતીય ભારત પરિભ્રમણ દરમ્યાન, વિ.સં.૧૫૪૯ માં, પોતાની ૧૪ વર્ષની વયે, કલિયુગના 'એક મેવમ્ અદ્વિતીયમ્' એવા મહર્ષિ વલ્લભે ગોકુલમાં યમુના કિનારે, સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના શ્રીમુખે જે વાણી સાંભળી, તે આપશ્રીએ 'સિદ્ધાંત રહસ્ય' નામક ગ્રંથમાં અક્ષરશઃ કરી સંભળાવી છે.

શ્રીવલ્લભે, શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે એ વાણી સાંભળી અને તેને ગ્રંથરૂપે સંગ્રહી, તેથી તે શ્રુતિ ગ્રંથ કહેવાય; શ્રુતિ ન કહેવાય. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો માટે એ ગ્રંથનું મહત્ત્વ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કરતાં ઓછું નથી. એટલા માટે તો એ

લઘુગ્રંથ જેના એક ઘટક તરીકે છે એવા શ્રીવલ્લભ રચિત ખોડશ ગ્રંથોને પુષ્ટિગીતા અથવા વલ્લભ-ગીતા નામથી ઓળખવામાં આવે તો તે સર્વથા ઉચિત છે.

કેવી રીતે અને કેવા સંજોગોમાં શ્રીઆચાર્યચરણે ભગવાનની એ વાણી સાંભળી તે જાણવાનું બધા વલ્લભી વૈષ્ણવોને જરૂર ગમશે. પોતાના સાચા સ્વરૂપને ભૂલીને ભૂતલ ઉપર ભટકતા અનેક દૈવી જીવોના ઉદ્ધાર માટે, નિજ સ્વામીની આજ્ઞાથી, શ્રીવલ્લભ ભૂતલ ઉપર પ્રકટયા. “દેવોદ્ધાર પ્રયત્નાત્મા” એવું નામ જેમને શ્રીગુસાંઈજી દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે તેવા શ્રીવલ્લભે, ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થઈને, ત્રણ વાર ભારત પરિભ્રમણ કર્યું. પોતાના એ પરિભ્રમણો દરમ્યાન આપશ્રીએ જોયું કે આ પૃથ્વી ઉપર અસંખ્ય દૈવી જીવો, પંચવિધ દોષોથી ગ્રસ્ત બનીને ભટકે છે. પરમ કૃપાળુ શ્રીવલ્લભ તેમના ઉદ્ધારનો માર્ગ વિચારવા લાગ્યા. એ માર્ગની શોધમાં ફરતા ફરતા, આપશ્રી શ્રીગોકુળમાં, યમુના તટે આવી પહોંચ્યા અને ગોવિંદઘાટ ઉપર મુકામ કર્યો.

એ પરમ પવિત્ર દિવસ હતો શ્રાવણ સુદ અગીયારસનો. શ્રીવલ્લભ વિચારમાં વ્યસ્ત હતા; તેમનું મન વ્યગ્ર હતું. પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ હતો દૈવી જીવોના ઉદ્ધાર માટે; દૈવી જીવો તો અનેક હતા. પરંતુ અવિધાને કારણે, પોતાના સાચા સ્વરૂપને ભૂલીને તેઓ ભૂતલ ઉપર ભટકતા હતા. વળી સ્વભાવતઃ તેઓ દુષ્ટ એટલે કે દોષોથી ભરેલા હતા. તેમનો ઉદ્ધાર ત્યારે જ થાય જ્યારે તેમને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય; એટલે કે જ્યારે તેમનો સંબંધ તેમના અંશી એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સાથે જોડી આપવામાં આવે ત્યારે પરંતુ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો નિર્દોષ છે અને જીવ સ્વભાવથી સદોષ છે. સદોષ-નિર્દોષનો મેળ કેવી રીતે મળે ? નિર્દોષ બ્રહ્મ સદોષ જીવનો અંગીકાર કેવી રીતે કરે ?

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અર્જુનને થયેલ વિષાદ કરતાં, શ્રીવલ્લભને થયેલ આ વિષાદ ઓછો ન હતો. અને અર્જુનને થયેલ વિષાદ તો મોહજનિત, પોતાના આત્મકલ્યાણ અર્થેનો હતો. જ્યારે શ્રીવલ્લભને થયેલ આ વિષાદ,

બ્રહ્મની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં હજુ સુધી પોતે સફળ થયા ન હોવાને કારણે, અન્ય જીવોના કલ્યાને અર્થે થયેલ હતો. અર્જુન જો કૃષ્ણસખા હતો તો શ્રીવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણની સખી (સ્વામિની) સ્વરૂપે હતા. પોતાના સખા કે સખીને થયેલ ચિંતા, ઉદ્વેગ કે વિષાદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આસન ડોલાવી દે તેમાં શી નવાઈ ! ભગવાન દોડયા; આવ્યા યમુના તટે; ગોવિંદ ઘાટે; મધ્યરાત્રીએ; ગોકુલચંદ્રમાજી રૂપે તેઓ પ્રકટ થયા. કેવું હતું તેમનું એ સ્વરૂપ ?

શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમના એ સ્વરૂપનું તાદૃશ્ય વર્ણન કર્યું છે. શ્રીવલ્લભ એટલે શ્રીકૃષ્ણનું મુખારવિંદ (કૃષ્ણાસ્યમ્) આપશ્રીએ તરત જ ‘મધુરાષ્ટકમ્’ રચીને, તે દ્વારા, શ્રીગોકુલચંદ્રમાજીના મધુર સ્વરૂપ અથવા તો મધુરા કહેતાં શ્રીરાધારાણીના સ્વામી (મધુરાધિપતે) ના અલૌકિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. મધુરાષ્ટકમ્માં આપશ્રીએ શ્રીકૃષ્ણની ચતુર્વિંદ માધુરી-રૂપ માધુરી, ગુણ માધુરી, મુરલી માધુરી અને લીલા માધુરીનું વર્ણન કર્યું છે.

આમ, રસેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થયા. તેમણે કહ્યું, “પ્રિય વલ્લભ ! આ વિષાદ શા માટે ? મારી આજ્ઞાથી તમો પ્રકટયા છો. તમે પોતે દૈવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છો. જીવો સદોષ છે ને ? તેની ફિકર ન કરો. હું સર્વથા નિર્દોષ છું ને ! તેથી દ્વિધા અનુભવવાની જરૂર નથી. જો તમે તેવા સદોષ જીવોનો હાથ પકડીને મારા હાથમાં તે મુકશો તો હું તેમનો અંગીકાર કરીશ. અને એક વાર પકડેલો તેમનો હાથ હું કદી છોડીશ નહીં; હું તે જીવને અવશ્ય અપનાવી લઈશ. એ માટે હું તમને એક મહામંત્ર આપું છું. તે મંત્ર દ્વારા આત્મનિવેદન કરીને તે સદોષ જીવ નિર્દોષ બની જશે. એ જીવનો હાથ તમે મને આપશો એટલે એ જીવનો સંબંધ મારી સાથે જોડાઈ જશે. પંચવિધ દોષોમાંથી તે મુક્ત થશે. એટલું જ નહીં, મારી સાથે સંબંધ (બ્રહ્મસંબંધ) થયા પછી પણ, પોતે કરેલ સમર્પણની એ ભાવના અનુસાર, જો તે જીવ પ્રત્યેક વસ્તુ મને સમર્પીને, દાસભાવે તેનો ઉપયોગ કરશે તો તે જીવ મારી સાથે રમણ કરવા માટે યોગ્ય બની જશે.

ભગવાન કૃષ્ણના શ્રીમુખે આ શબ્દો સાંભળીને શ્રીવલ્લભને અત્યંત

આનંદ થયો. સુતરના ૩૬૦ તારને કેસરમાં રંગીને સિદ્ધ કરી રાખેલ પવિત્ર આપે શ્રીકંઠમાં પહેરાવ્યું અને મધુરાષ્ટક દ્વારા તેમની રૂપ માધુરીનો રસાસ્વાદ અનુભવ્યો.

આ રીતે ભગવાન, શ્રીગોકુલચંદ્રમાળ રૂપે પ્રકટ થયા અને શ્રીવલ્લભની ચિંતા દૂર કરી. શ્રીવલ્લભે શ્રીમુખની વાણી સાંભળી અને સિદ્ધાંત રહસ્યમાં તે અક્ષરસઃ રજૂ કરી. ભગવાનના મુખારવિંદમાથી પ્રકટેલ એ નિગૂઢ રહસ્યને આચાર્યશ્રીએ ગ્રંથસ્થ કર્યું તે ગ્રંથ “સિદ્ધાંત રહસ્ય” નામે ઓળખાય છે. સિદ્ધાંત રહસ્યમાં જે રહસ્ય શ્રીમુખે પ્રકટ થયું છે તેનો ટૂંકસાર આ પ્રમાણે છે :

બ્રહ્મસંબંધ એટલે રસાત્મક પ્રભુ શ્રીગોકુલેશ્વર સાથે નિત્ય સંબંધ. એ સંબંધ થતાં, સર્વના (સર્વ વૈષ્ણવોના) દેહ અને જીવ બન્નેના સત્ત્વ દોષ નિવૃત્ત થાય છે. દોષ પાંચ પ્રકારના (પંચવિધ) છે; (૧) સહજ, (૨) દેશકાલોત્થ, (૩) લોકવેદ નિરૂપિત, (૪) સંયોગજ અને (૫) સ્પર્શજ.

આ પંચવિધ દોષોની નિવૃત્તિ બ્રહ્મસંબંધથી જ થાય છે; અન્ય કોઈ રીતે નથી થતી. કારણ કે નિર્દોષ પૂર્ણગુણ એવા પ્રભુ સાથે સંબંધ થતાં, દોષ રહી શકે નહીં. આ રીતે દોષની નિવૃત્તિ થયા પછી, પુનઃ દોષ સ્પર્શ ન કરે તે માટેનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે નિવેદિત જીવે, પ્રભુ સાથેનો પોતાનો સેવક-સેવ્ય સંબંધ વિચારીને, પોતાના સેવ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સમર્પ્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ (પદાર્થ) પોતાના ઉપયોગમાં ન લેવો.

પ્રભુને સમર્પેલી વસ્તુ, સમર્પણ કરનારને માટે અગ્રાહ્ય બની જાય છે. એવું જે મંતવ્ય છે તે અન્ય માર્ગ-પૂજા માર્ગ અથવા જ્ઞાનમાર્ગ કે મર્યાદામાર્ગનું છે. પુષ્ટિમાર્ગનું એ મંતવ્ય નથી. પ્રભુને સમર્પેલું જ લેવું એટલે કે અસમર્પિત કદી ન લેવું એ સ્વામી-સેવકના વ્યવહારનું સૂચક છે. સેવકે પોતાના સ્વામીની પ્રસાદી વડે પોતાનો નિર્વાહ કરવો એ આ લોકનો પણ વ્યવહાર છે. તેથી બધુ સમર્પવું અને પછી સ્વામીની પ્રસાદી રૂપે તે લેવું.

પ્રભુને સમર્પેલી બધી વસ્તુઓમાં બ્રહ્મત્વ આવે છે. જેમ ગટર અને ખાળ આદિના અશૂચિ જળ, ગંગામાં લય પામી જાય ત્યારે તેનામાં ગંગાત્વ

આવે અને પવિત્ર બને છે એટલે કે અપવિત્ર જળના બધા દોષો નાશ પામે છે તેવું જ પ્રભુને સમર્પિત વસ્તુનું સમજવું. એટલે કે બધી સમર્પિત વસ્તુ બ્રહ્મત્વ પામે છે. તેના બધા દોષો નાશ પામે છે.

દોષનિવારક એવી એ ગંગાજી પ્રભુના ચરણના એક અંગૂઠામાંથી ઉદ્ભવી છે. તેથી તે પતિત પાવની બની છે. જો તેમ હોય તો અને તેમ છે જ તો પછી સાક્ષાત્ પ્રભુ સાથે જોનો સીધો સંબંધ થાય તેવા જીવ, વસ્તુ કે પદાર્થના બધા દોષોની નિવૃત્તિ થાય તેમાં કોઈ સંશય નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજીને થયેલ મંત્રોપદેશ કોઈ જીવ દ્વારા થયો નથી. પરંતુ સ્વયં પ્રભુએ સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈને એ મંત્રોપદેશ શ્રીમુખે કરાવ્યો છે, એવું શ્રીમહાપ્રભુજી અસંદિગ્ધ રીતે કહે છે. ભગવદ્ ઉપદેશ અન્ય પ્રકારે પણ થઈ શકે છે- યથા, (૧) પોતાના સેવક દ્વારા કરાવવામાં આવે (૨) સ્વપ્ન દ્વારા કે (૩) આકાશવાણી દ્વારા કરાવવામાં આવે. પરંતુ આ મંત્રોપદેશ, એ ત્રણમાંથી કોઈપણ રીતે કરાવવામાં આવ્યો નથી. એ મંત્રોપદેશ તો સાક્ષાત્ ભગવદાપ્રોક્ત છે.

અને ભગવાનના મુખારવિંદ રૂપ શ્રીવલ્લભ છે. તેમને કોઈ જીવ આવીને મંત્રોપદેશ કરાવે એવો વિચાર જ નિરર્થક છે. અને તેમાં પણ આવો ગૂઢ રહસ્યવાળો મંત્ર, કોઈપણ જીવ, ચાહે એવો મહાન હોય તો પણ બીજાને આપવાની શક્તિ ધરાવે એવું કદાપિ ન માની શકાય. આવો ગૂઢ રહસ્યમય મંત્ર તો સાક્ષાત્ ભગવાન જ કોઈને આપી શકે અને શ્રીવલ્લભ એવું જ કહે છે. આપશ્રી કહે છે કે સાક્ષાત્ ભગવાને પોતે તેમને એ મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે અને શ્રીવલ્લભના શબ્દોમાં અવિશ્વાસ ન કરી શકાય.

શ્રીવલ્લભે જીવને કરેલ સર્વોત્તમ દેન (દાન કહો તો ચાલશે) બે રૂપે પ્રતિત થાય છે. (૧) બ્રહ્મસંબંધનો એટલે કે આત્મનિવેદનનો ભાવ અને (૨) સિદ્ધાંત રહસ્ય એટલે કે જીવ દ્વારા બ્રહ્મને જ સર્વ વસ્તુનું સમર્પણ કરવાનું છે એ હકીકતનો સ્વીકાર. શ્રીવલ્લભે નિજ સેવકોને આપેલી એ સર્વોત્તમ ભેટ છે.

પરંતુ આજથી સાઠ-સિત્તેર વર્ષ પહેલાં, આપણા પુષ્ટિ સંપ્રદાયના

કેટલાક દ્વેષીઓએ, એ બન્ને ઉત્તમ ભાવોના મર્મને મારી મચડીને, તેજોદ્વેષથી પ્રેરાઈને, વિકૃત રીતે સમન્વયો હતો. તેમણે એ બન્ને ભાવો ઉપર ભારે દોષારોપણ કર્યું હતું. અને તે પણ ગતીય (ગંદી) ભાષામાં. એટલે કે શિષ્ટ વ્યક્તિઓને ન છાજે એવી ભાષામાં દોષારોપણ કર્યું હતું. તેમણે ગદ્યમંત્રમાં વિપરિત અને અનૈતિક ભાવો હોવાનો આરોપ કર્યો છે. એ મંત્રમાં દુષિત પાઠભેદો મૂક્યા છે. તેમ કરીને તેમણે પુષ્ટિ સંપ્રદાયની ભારે બદનામી કરી હતી. સહેજ સારો કહેવાય એવા એક આરોપનું દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે - તેઓ કહે છે,

શ્રીકૃષ્ણનો દેહાંત થયે પાંચ હજાર વર્ષ વીતી ગયા છે. તે સમયના કૃષ્ણ, અત્યારના શ્રીવલ્લભને શ્રાવણ માસની અર્ધરાત્રીએ કેવી રીતે મળ્યા ?

કેવો બાલિશ પ્રશ્ન છે આ ? એનો જવાબ એ છે કે જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એવા કૃષ્ણનો દેહ શું લૌકિક હોય ખરો ? અને જે અનાદિ અનંત છે એવા કૃષ્ણનો અંત (દેહાંત) થઈ શકે ?

આવા આક્ષેપો કરનારાઓ કોઈ સામાન્ય માણસો નથી. તેઓ શ્રુતિને તો માને જ છે. પરંતુ એ શ્રુતિ પોતે કૃષ્ણ વિષે શું કહે છે તે જાણવા તરફ આખં આડા કાન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે, “કૃષિર્ભૂવાચક શબ્દોણશ્ય નિવૃત્તિર્વાચક ।” અને ગીતાજીમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ કહે છે, “જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યં” તેઓ એમ પણ કહે છે, અવજ્ઞાનન્તિમાં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ - એટલે કે મારા ઉત્કૃષ્ટ ભાવને નહીં જાણનાર મૂઢ લોકો મને મનુષ્ય શરીર ધારણ કરનાર સમજે છે. વેદને જાણવાનો અને માનવાનો દાવો કરનાર ટીકાકારો જો ગીતાજીમાં આ કથનોથી અજાણ હોય તો તેમને મહામૂઢ અને અજ્ઞાની જ સમજવા પડે ને ! અને સમગ્ર વેદ જેને માન્ય છે એવા એ દોષદૃષ્ટિવાળા અલ્પજ્ઞ જીવોએ શું વેદની આ શ્રુતિ જોઈ નથી ? - “આનંદરૂપમ અમૃતં” અર્થાત્ બ્રહ્મ (શ્રીકૃષ્ણ) આનંદમય અને અમૃતમય છે. આમાં સ્પષ્ટપણે શ્રીકૃષ્ણની સાકાર આનંદમયતાનો ઉલ્લેખ છે.

એવા આનંદમય પ્રભુના દર્શન શું ન કરી શકાય ? શ્રીવલ્લભે કરેલ પ્રભુ

દર્શનને નિરર્થક ઠરાવનારને એ દ્વેષીઓ એવું તો કહે છે કે યોગીઓ યોગ દ્વારા બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. જો યોગીઓને દર્શન થાય તો ભક્તોને શા માટે ન થાય ?

અને વેદ તો કહે છે, “નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન એભ્યયા” – એટલે કે વેદથી, તપથી, દાનથી, યજ્ઞથી જોવાને હું શક્ય નથી. હું પોતે જેનું વરણ કરું તેને હું પ્રાપ્ત થાઉં છું. અને એમ પણ કહ્યું છે કે “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ” અર્થાત્ અનન્ય ભક્તિથી હું જોવાવા શક્ય છું. વેદનાં આ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે “અનન્ય ભક્તને પ્રભુનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકે છે.”

અને એ સંપ્રદાય દ્વેષીઓએ ગતીય ભાષામાં કરેલ દોષારોપણનું પણ એક દૃષ્ટાંત જોઈ લઈએ. તેઓ લખે છે, “જે (કોઈ) ગુસાંઈઓનો ચેલો થાય છે અને તેને સર્વ પદાર્થનું સમર્પણ કરે છે, તેના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.” સિદ્ધાંત રહસ્યમાં તો કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મસંબંધ કરણાત સર્વેષાં દેહ જીવ્યોઃ સર્વ દોષ નિવૃત્તિર્હિ ।” પુષ્ટિ સંપ્રદાયના એ દ્વેષીઓ આ વાક્યનો સામાન્ય અર્થ પણ સમજતા હોય તેમ લાગતું નથી. તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે (“નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણયુક્ત”) એવા બ્રહ્મનો સંબંધ થવાથી સર્વેના દેહ અને જીવના બધા દોષો નિવૃત્ત થાય છે. આમાં ગોસાંઈના ચેલા થવાની અને તેમને બધુ સમર્પવાની વાત ક્યાં આવી છે તે તેઓ બતાવે.

અને જીવે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને સમર્પવાની આજ્ઞા તો ગીતાજીમાં, સ્વયં પ્રભુએ જ કરી છે -

“યત્કરોષિ, યદન્નાસિ, યજ્જ્વહોસિ, દદાસિ યત્ ।

તત્તપસ્યાસિ કૌન્તેય, તત્કુરૂષ્વ મદર્પણમ્ ॥

અર્થાત્, તું જે કરે, જે ભોગવે, જે હોમે, જે આપે, જે તપ કરે તે બધુ હે કૌન્તેય, તું મને અર્પણ કરી દે.’ સિદ્ધાંત રહસ્યમાં એ પ્રમાણે જ પોતાનું બધુ પ્રભુને સમર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા છે. તેમાં કશું ગુસાંઈજીઓને કે સ્વયં વલ્લભને પણ સમર્પવાનું કહ્યું નથી.

આ અને આવા અનેક દોષારોપણ ગદ્યમંત્ર અને સિદ્ધાંત રહસ્ય ઉપર થયા; આપણા સંપ્રદાયની બદનક્ષી કરવામાં આવી. ગદ્યમંત્રમાં દુષિત અને

કપોલ કલ્પિત પાઠભેદો (જેવા કે કૃષ્ણ શબ્દને સ્થાને આચાર્ય શબ્દ) મૂકીને, તે દ્વારા સંપ્રદાયને બહુ ખરાબ અને નીતિભ્રષ્ટ ચિતર્યો. એવી બદનક્ષીમાંથી સંપ્રદાયને બચાવવાનું મહા ભગીરથ કાર્ય કરનારાઓમાં પ્રમુખ ભગવદીય વૈષ્ણવ જો કોઈ હોય તો તે છે શ્રીયુત મુલચંદ્ર તેલીવાળા. સાંભળો તેઓ શું કહે છે -

It is an accepted belief in the Sampradaya that Vallabhacharya, alone is the Acharya; and, all his decendant, however illustrious, have never claimed anything turther than being recongnised as Gurudev. Thus, the initiation is believed to be done by Vallabhacharya himself, through the instumetality of his agnate dscendants. The dedication is to Lord Krishna and not to Acharya it is manshous to substitute the word Acharya in place of Krishna, and then to charge Vallabhacharya that he preached immorality. It would be a cruel injustice to one of the greatest saints and philosophers of India. Vallabh's descendants even to this day, initiate their pupils not in their own name and responsibility but in the name and responsibility of Shri Vallabh.

ઉપર્યુક્ત અંગ્રેજી કથનનો ભાવાર્થ :

સંપ્રદાયની એ એક સ્વિકૃત માન્યતા છે કે વલ્લભાચાર્ય જ એક માત્ર આચાર્ય છે; અને તેમના બધા વંશજો, પછી તે ગમે તેટલા મહાન હોય, તેઓએ માત્ર ગુરુદ્વાર તરીકે જ પોતાને ઓળખાવ્યા છે. આ રીતે દીક્ષાવિધિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા જ - તેમના સગોત્ર વંશજોના માધ્યમ દ્વારા- કરાવવામાં આવે છે અને જે સમર્પણ કરાવવામાં આવે છે તે ભગવાન કૃષ્ણને અને નહીં કે આચાર્યશ્રીને કરાવવામાં આવે છે. ગદ્યમંત્રમાં કૃષ્ણ શબ્દને સ્થાને આચાર્ય શબ્દ મુકવો અને પછી શ્રીવલ્લભાચાર્યની ઉપર અનૈતિક હોવાનો

આક્ષેપ કરવો એ ગુનાહિત કૃત્ય છે. ભારતના એક મહાન સંત અને તત્ત્વવેતા એવા શ્રીવલ્લભને એ દ્વારા ઘાતક અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. આજે પણ શ્રીવલ્લભના વંશજો, પોતાના સેવકોને પોતાના નામ અને સત્તાથી નહીં પરંતુ શ્રીવલ્લભના નામ અને સત્તાથી દીક્ષા આપે છે.

શ્રીયુત તેલીવાલાને આ પ્રમાણે લખવાની ફરજ એટલા માટે પડી કે પુષ્ટિ સંપ્રદાયના દ્વેષીઓએ ઘણો ભારે ઉપાડો લીધો હતો. તેમણે ગદ્યમંત્રમાં પાઠભેદ કરીને, તે મંત્રને દુષ્ટ ભાવથી રંગી નાખ્યો હતો. તેમણે એવા પાઠભેદવાળા છલમચ ગદ્યમંત્રને પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને તેના આધારે પુષ્ટિ સંપ્રદાય સંપૂર્ણપણે અનૈતિક છે એવું જાહેર કર્યું હતું. એ રીતે તેમણે આપણા સંપ્રદાયની ભારે બદનક્ષી કરી હતી.

આથી, એ રીતે થતી બદનક્ષીનો પ્રતિકાર કરવા માટે, શ્રીતેલીવાળાએ ગદ્યમંત્રનો શુદ્ધ પાઠ છાપી પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર્યું. પરંતુ ગદ્યમંત્ર એ તો રહસ્ય મંત્ર છે એવી પરંપરાગત, દૃઢ માન્યતાને કારણે તે છાપી ન શકાય એવું વિચારીને કેટલાક પુષ્ટિમાર્ગીય રૂઢિચુસ્ત વૈષ્ણવો અને કેટલાક ગોસ્વામી બાલકોને પણ ગદ્યમંત્ર છાપવા માટે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો. ત્યારે શ્રીવલ્લભના પવિત્ર નામ અને આપશ્રીએ પ્રકટ કરેલ પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર, માર્ગના દ્વેષીઓએ કરેલા ગલીચ અને બેફામ આક્ષેપોનો સફળતાપૂર્વક સામનો કરવા માટે, ગદ્યમંત્ર એ રહસ્યમંત્ર હોવા છતાં, તે સૌનો રોષ વહોરીને પણ શ્રીતેલીવાળાએ તે શુદ્ધરૂપે છાપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ બાબતમાં તેઓ કહે છે- (અંગ્રેજીમાં છે પરંતુ તેનો ભાવાનુવાદ રજૂ કરું છું.)-

ઘણી ભારે માનસિક તાણ (આનાકાની) પછી અમે છેવટે ગદ્યમંત્રને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અમને ખબર છે કે તેથી કેટલાક વૈષ્ણવોની લાગણી દુભાશે. પરંતુ ઘણા મનોમંથન પછી અમે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે શ્રીવલ્લભનું જીવનકાર્ય (મીશન) અમે એ મંત્રને પ્રસિદ્ધ કરીએ તેનાથી વધુ સારી રીતે સિદ્ધ થશે. કારણ કે સંપ્રદાયના દ્વેષીઓએ એ મંત્રને વિકૃત રીતે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને અમે તેને સંપૂર્ણ સાચી રીતે પ્રસિદ્ધિ આપી છે. તેઓએ વિકૃત રીતે

ગદ્યમંત્રની રજૂઆત કરી તેના ઉપર અને શ્રીવલ્લભના નામ ઉપર તોફાની આક્ષેપો કર્યા છે. તેમ છતાં જે લોકો અમારા આ કાર્ય (ગદ્યમંત્ર છપાવવાના કાર્ય) સાથે સંમત ન થતા હોય તેવા વૈષ્ણવોને અમે સંપ્રદાયના મહાન વિદ્વાન ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દોમાં જવાબ આપવાથી વિશેષ કશું કરી શકીએ તેમ નથી. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે - યદ્યપિ મદ્દુકતો માર્ગ રહસ્ય પ્રકાશનાપરાધ આયાતિ, તથાપિ પ્રકાશનસ્યાન્યૈરૈવ કૃતત્વેન તદ્દર્થ સંદેહે વારણસ્થૈવ, મત્કૃતિ તથા સ્વોત્કર્ષ પ્રકાશનાર્થત્વાભાવાદ્ ભગવાન શ્રીમદ્દાચાર્યચરણાશ્ચ મદ્પરાધં ક્ષમન્તિવતિ વિજ્ઞાપયામીતિ દિઙ્ ॥ (સિ.રહસ્ય ટીકા પૃ.૩૭)

જો કે મેં કહેલ માર્ગ રહસ્યથી, તેનું પ્રકાશન કર્યાનો અપરાધ આવે છે, તો પણ પ્રકાશનનો બીજો જ માર્ગ સ્વીકારીને તેના અર્થમાં સંદેહ નિવારી શકાય. મારી કૃતિથી (પોતાના ઉત્કર્ષ પ્રકાશના અભાવથી) ભગવાન શ્રીમદ્ આચાર્યચરણકમલમાં જે અપરાધ થયેલો છે તેની ક્ષમા કરો એવી વિનંતી કરી છે.

સંપ્રદાયના ટીકાકારો અને દ્વેષીઓને જડબાતોડ જવાબ આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે -

તો ભગવલ્લીલા દૃષ્ટાંતે લૌકિકે પ્રવર્તકાન્ પ્રવર્તમાનાંશ્ચ વિમુખાન્નિશ્ચિત્ય તત્સંગ પરિહૃત્ય સર્વેન્દ્રિય નિગ્રહઃ કાર્ય.

શ્રીપુરુષોત્તમજીના આ શબ્દો દ્વારા આપણા સંપ્રદાયનું નૈતિકતા વિષેનું સાચું વલણ અભિવ્યક્ત થાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના કોઈ વંશજ પોતે આચાર્ય હોવાનો દાવો કરતા નથી. સંપ્રદાયે તો કેવળ શ્રીવલ્લભને જ આચાર્ય તરીકે સ્વીકાર્યા છે. પરિણામે જેમ શ્રીઆદિ શંકરાચાર્યે સ્થાપેલા મઠોમાં બધા શંકરાચાર્યો જ મહાધિપતિ બને છે તે રીતે શ્રીવલ્લભના ગૃહોમાં બધા ‘વલ્લભો’ જ ગૃહાધિપતિ બનતા નથી. શ્રીવલ્લભનો કોઈપણ વંશજ પોતે શ્રીવલ્લભ હોવાનો દાવો કરતો નથી; તો પછી તે પોતે કૃષ્ણ હોવાનો દાવો તો કરી જ કેમ શકે ? પોતે સાક્ષાત પુરુષોત્તમ છે એવું તો વલ્લભે પણ નથી કહ્યું. તો તેમના વંશજો એવું સ્વપ્ને પણ કેવી રીતે વિચારી શકે ? શ્રીવલ્લભ તો પોતે પોતાને

‘કૃષ્ણ દાસ’ તરીકે ઓળખાવે છે. જેમકે ઈતિ શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય વલ્લભસ્ય હિતં વચઃ જ્ઞો સ્વયં શ્રીવલ્લભે કૃષ્ણના દાસ તરીકેનું સ્થાન સ્વીકાર્યું હોય તો તેમના વંશજો તેથી વિરુદ્ધ કરી જ કેમ શકે.

અને સમર્પણના સ્વરૂપને સમજાવતાં શ્રીતેલીવાળા કહે છે, આ બધા વિવેચન ઉપરથી એ સ્પષ્ટપણે સમજાઈ ગયું હશે કે જે સમર્પણ પરમાત્માને જ કરવામાં આવે છે તે સમર્પણ આચાર્યને કરવામાં આવે છે એવું વિચારવું એ મુખામીની પરાકાષ્ટા જેવું છે; અજ્ઞાનતાનું ઘોતક છે. આ બાબતમાં કશી શંકાને સ્થાન નથી.

આથી આપણે એ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચીએ છીએ કે સંપ્રદાયમાં જે સમર્પણનો ભાવ છે તે પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને જ અનુલક્ષીને છે, અને એ સમર્પણ માત્ર વલ્લભાચાર્ય જ કરાવી શકે છે. દીક્ષાવિધિ પ્રસંગે આપશ્રી ત્યાં સૂક્ષ્મ રૂપે (in spirit, not by body) હાજર હો છો એવું માનવામાં આવે છે. તેમના વારસો પોતે ગુરુદ્વાર હોઈ, દીક્ષાર્થીને શ્રીવલ્લભના માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવે છે.

આ રીતે શ્રીતેલીવાળાએ સફળતાપૂર્વક આપણા સંપ્રદાયના દ્વેષીઓનાં મોઢા બંધ કરી દીધાં. અને તેના પરિણામ રૂપે આજે તો સંપ્રદાયની છાપ વધુ ઉજ્જવળ બનીને નિખરી રહી છે. કદાચ તેનો યશ મહદ્ અંશે શ્રીતેલીવાળાને ફાળે જાય છે. એમ કહ્યું અનુચિત નહીં મનાય.

આચાર્યશ્રીએ ષોડશ ગ્રંથોની રચના શા માટે કરી તે બાબત પણ સમજવા જેવી છે. આપશ્રીએ જૈમિની સૂત્રો (પૂર્વ મિમાંસા) ઉપર ભાષ્ય રચ્યું. તેથી તેઓ કર્મમાર્ગ પ્રવર્તક કહેવાયા. બ્રહ્મવાદનું નિરૂપણ કરવા માટે આણુભાષ્ય (બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર લખાયેલ ભાષ્ય) અને ભક્તિશાસ્ત્ર એવી શ્રીમદ્ ભાગવતના રહસ્યને સમજાવવા માટે શ્રીસુબોધિનીજી, સૂક્ષ્મ ટીકા અને નિબંધાંતર્ગત ભાગવતાર્થ પ્રકરણની રચના કરી. પરંતુ કલિકાલના પ્રભાવથી અબૂઘ બનેલા લોકો આ બધા ગ્રંથો સમજી નહીં શકે એવું વિચારીને આપશ્રીએ સોળ પ્રકરણ ગ્રંથો રચ્યા. એ ષોડશ ગ્રંથોમાંનો પાંચમો ગ્રંથ અત્યારે

આપણા વિચારાધિન છે. ગ્રંથ (સિદ્ધાંત રહસ્ય)ની શરૂઆતમાં મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જાહેર કરે છે કે -

શ્રાવણસ્યામલેપક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।

સાક્ષાત્ ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશઃ ઉચ્યતે ॥

અર્થાત્ :- શ્રાવણ માસના શુકલ પક્ષની એકાદશીની મધ્યરાત્રે, સાક્ષાત્ ભગવાને પ્રકટ થઈને જે કહ્યું તે હું તમને અક્ષરશઃ કહું છું.

અહીં શ્રીવલ્લભે માસ, તિથિ, પક્ષ અને સમય બહુ ચોક્કસ પણે બતાવ્યું છે તે શા માટે ?

માસ તિથિના ઉલ્લેખ દ્વારા આપશ્રી એવું કહેવા માગે છે કે આ ગ્રંથમાં જે ઉપદેશ અપાયેલ છે તે શરણાગત જીવના આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણે પ્રકારના દોષોનું નિવારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. એવો ઉપદેશ હું આજે તમને પવિત્ર શ્રાવણ માસના અમલ (મળ રહિત એટલે કે શુદ્ધ) પક્ષમાં, અગિયારસ જેવા શુભ દિવસે આપવા માગું છું.

શ્રવણ નક્ષત્ર વૈષ્ણવ છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે - શ્રવણશ્ર્ચ હિ વૈષ્ણવમ્ । તેથી શ્રવણ નક્ષત્રના આધારે નામકરણ પામેલો શ્રાવણ માસ પણ વૈષ્ણવ છે. એ પવિત્ર શ્રવણ માસમાં અતિ પવિત્ર એવાં ચાર પ્રાકટયો થતાં તેની પવિત્રતા ઘણી વધી ગઈ છે. એ ચાર પ્રાકટયો આ પ્રમાણે છે -

(૧) જન્માષ્ટમીનો દિવસ, મધ્યરાત્રી અને પ્રકટ થયા યશોદોત્સંગ લાલિત, દેવકી નંદન, રસેશ્વર, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, પૂર્ણાનંદ ભગવાન કૃષ્ણ.

(૨) પવિત્રા એકાદશીનો દિવસ, મધ્યરાત્રીએ પ્રકટ થયા ત્રિભંગી સ્વરૂપે પ્રભુ શ્રીગોકુલચંદ્રમાજી. તેમના પ્રાકટયની સાથે પ્રકટ થયાં - (અ) મધુરાષ્ટકમ્ અને (બ) ગદ્યમંત્ર.

(૩) શ્રાવણ સુદ દ્વાદશી, પ્રાતઃકાળનો પૂનિત સમય અને પ્રકટ થયો પુષ્ટિપથ. અને એ પથ ઉપર પ્રથમ પદાર્પણ કર્યું (શ્રીવલ્લભના અસીમ કૃપાપાત્ર એવા) દમલાએ (બધા વૈષ્ણવોના પ્રતિનિધિ એવા શ્રીદામોદરદાસ હરસાનીજીએ)

(૪) શ્રાવણ સુદ ૩ ના શુભ દિવસે પ્રકટ થયાં શ્રીયમુનાજી શ્રીવલ્લભને આપશ્રીની ઈચ્છિત જાણકારી આપવા (ગોવિંદઘાટ અરૂ ઠકરાણી ઘાટ કૌનસો તે બતાવવા માટે.)

આવા અત્યંત પવિત્ર શ્રાવણ માસનો સંબંધ છે શ્રીવિષ્ણુ સાથે. અને વૈષ્ણવ તે છે જેનો સંબંધ વિષ્ણુ સાથે છે. ભગવદ્ સંબંધ જીવને પવિત્ર કરે છે. ભગવદ્ સંબંધ કરવા માટેનો મહામંત્ર મળ્યો છે. શ્રીવલ્લભને, એ પવિત્ર શ્રાવણ માસના શુકલ પક્ષની અગિયારસની મધ્યરાત્રીએ.

એ છે શુકલ પક્ષ. શુકલ પક્ષમાં જેમ ચંદ્રમા રોજ રોજ પોતાની કળા વિસ્તારે છે અને તેથી વધુને વધુ અંધકારનો નાશ કરે છે તે રીતે આ ગદ્યમંત્ર દ્વારા થયેલ ઉપદેશ શરણાગતિ પામેલા જીવોના બધા દોષોનો નાશ કરે છે, એવો, માસ અને પક્ષનો ઉલ્લેખ કરવા પાછળનો, ભાવ છે. શુકલ પક્ષ ન કહેતાં આપશ્રી અમલ પક્ષ કહે છે. અમલ એટલે નિર્મળ. નિર્મળ તે છે જે સર્વદોષ રહિત હોય. અહીં શ્રાવણ માસ અને અમલ પક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. તે દ્વારા ભગવદીયો સદા દોષ રહિત જ રહેવાના એવું ગર્ભિત સૂચન થાય છે. અહીં જીવ (નિવેદીત) આધિભૌતિક દોષોથી મુક્ત થશે એવું સૂચન છે. આ રીતે માસ અને પક્ષનો ભાવ કહ્યો.

અને એ તો એકાદશીનો દિવસ છે. એકાદશીનું માહાત્મ્ય સમજો. એકાદશીના દિવસે ઉપવાસ હોય. ઉપવાસ કરનારની દૃશ્ય ઈન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન પ્રભુની નિકટ આવી જાય. તેથી જીવના બધા આધ્યાત્મિક દોષ (કામ, ક્રોધ, લોભ, આદિ)નું આપોઆપ હરણ થઈ જાય તેમાં કોઈ સંશય નથી. બધી ઈન્દ્રિયો અને મન પ્રભુ પાસે રહે તો પછી ક્રોધ, લોભ, કામ આદિ દોષ કરે કોણ ?

અને સમય છે મહાનિશિનો (મધ્યરાત્રીનો). ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મધરાતે પ્રકટ થયા હતા. શા માટે ? પોતાના અંતરંગ ભક્તો એવાં ગોપીજનોને અને તેમના બહાને બધાં ગોકુલવાસીઓ અને ભગવદ્ લીલામાં અનુરક્ત બધા જીવોને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવા માટે. તેવી જ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

(ગોકુલચંદ્રમાળ રૂપે) આચાર્યશ્રીને ઉપદેશ (ગદ્યમંત્ર) આપીને, અને તેમના દ્વારા સર્વ ભગવદીય જીવોને મંત્રદાન કરાવીને. તેમના બધા પુરુષાર્થો (પુષ્ટિ જીવોના બધા પુરુષાર્થો શ્રીકૃષ્ણમાં જ સમાયેલા છે એવું ચતુઃશ્લોકી કહે છે) સિદ્ધ કરાવી આપવા પ્રકટ થયા હતા.

આ રીતે, શ્રીકૃષ્ણનું મથુરામાં પ્રાકટ્ય અને ગોકુલચંદ્રમાળનું ગોકુલમાં પ્રાકટ્ય બન્ને મધરાતે જ થયાં છે. તેથી તે સમયે અપાયેલ ઉપદેશ ગ્રહણ કરતાં, ભગવદીયના આધિદૈવિક દોષો પણ દૂર થઈ જાય એવું સૂચન છે. જુઓ તો ખરા કેવો ત્રિવેણી સંગમ થયો છે (૧) શુભ શ્રાવણ માસ, શુકલ પક્ષ, અગિયારસની મધ્યરાત્રીનો સમય, (૨) ભક્તિ સ્વરૂપા શ્રીયમુનાજીના કિનારા જેવું ઉત્તમ સ્થળ અને (૩) સર્વથા નિર્દોષ એવા પરમાત્માનું પ્રાકટ્ય. વધુ શું કહું - શબ્દો નથી, મારી પાસે.

આવા સુભગ સંગમ સમયે જે ગદ્યમંત્રનો ઉપદેશ ભગવાને આચાર્યશ્રીને કર્યો, તે મહામંત્ર કેવો હોય તે વિચારી લેવું રહ્યું. તે સર્વ દોષ નિવારક - ત્રિવિધ દોષહારક જ હોય. તેના દ્વારા દીક્ષા પામનાર જીવના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કરાવીને, તે નિવેદિત જીવને ભગવદત્વ અર્પે એવું સૂચન માસ, તિથિ, દિવસ અને સમયના ઉદ્દેશ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

શ્લોકના બીજા ચરણમાં પણ એવી જ અલૌકિક વાત કહેવામાં આવી છે. અને તે એ કે આચાર્યશ્રીને અપાયેલ એ ગદ્યમંત્ર સાક્ષાત્ ભગવદા પ્રોક્તં છે. એટલે કે વેદ, ગીતાની માફક તે ભગવાને શ્રીમુખે કહી સંભળાવેલ છે. અને એ રીતે કહી સંભળાવવામાં પણ એક વિશેષતા છે. વેદની ઋચાઓ પણ ભગવાને કહી છે અને ઋષિઓએ તે સાંભળી હતી. પરંતુ તે સંભળાવતી વખતે, ભગવાન ઋષિઓ સામે સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા ન હતા. અહીં તો આ ગદ્યમંત્ર ભગવાને કહ્યો. તે કહેવા માટે ભગવાન સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા છે. તેથી તેનું મહત્વ અતિ ઘણું વધી જાય છે. યાદ રાખો કે આચાર્યશ્રીએ અહીં, “ભગવાને ઉપદેશેલ” એવું નથી કહ્યું. આપશ્રીએ તો કહ્યું છે “સાક્ષાત ભગવાને ઉપદેશેલ - સાક્ષાત ભગવદાપ્રોક્તં”

ભગવાન સાક્ષાત પ્રકટ થયા છે કારણ કે આવો અલૌકિક, સર્વ દોષ નિવારક ઉપદેશ કોઈ જીવ તો ન જ આપી શકે; જો કોઈ આપી શકે તો તે કેવળ પરમાત્મા જ. જેમ ગીતાનો ઉપદેશ કોઈ જીવ ન આપી શકે. આપી શકે કેવળ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ. એ રીતે આવો અલૌકિક ઉપદેશ આપવા પધાર્યા છે સાક્ષાત શ્રીભગવાન. આમાં વિશેષતા એટલે છે કે આ ઉપદેશ (૧) સ્વપ્ન દ્વારા (૨) આકાશવાણી દ્વારા કે (૩) કોઈ વિભૂતિ (જડભરત કે કપીલ ભગવાન) દ્વારા ન આપતાં ભગવાને (પૂર્ણ પુરુષોત્તમે) પોતે પ્રકટ થઈને આપ્યો છે. અને આચાર્યશ્રીએ તે અક્ષરશઃ કહ્યો છે.

દશ દિગંત વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આ શ્લોકના ભાવને બીજી રીતે સમજાવે છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આ ઉપદેશમાં સમર્પણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સમર્પણનું નિરૂપણ તે ભાગવતમાં એક નહીં ચાર સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે. યથા શ્રીમદ્ ભગવતના અગિયારમાં સ્કંધમાં (૧) નિમિરાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નવ યોગેશ્વરમાંથી પ્રથમ કવિ યોગીશ્વરે (૨) એ જ રીતે પ્રબુદ્ધ નામનાં ચોથા યોગીશ્વરે (૩) ઉદ્ભવના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને ભા. ૧૧, સ્કંધ ૧૧ મા અધ્યાયમાં અને ફરીથી (૪) ઉદ્ભવના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને ભા. ૧૧ સ્કંધના ૧૮માં અધ્યાયમાં - આ ચારે સ્થળે સમર્પણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જો આ રીતે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સમર્પણનું નિરૂપણ થયેલું હોય તો આ મંત્રોપદેશમાં થયેલ સમર્પણનું નિરૂપણ એકાદશ સ્કંધના સમર્પણ અંગેના વાક્યોના અનુવાદ રૂપે જ હોઈ શકે. તે કાંઈ સાક્ષાત ભગવદા પ્રોક્ત હોવાની જરૂર નથી. આ શંકાનું સમાધાન તો શ્રીવલ્લભના પોતાના શબ્દોથી જ મળી રહે છે. આપશ્રીતો પ્રભુના સાક્ષાત પ્રાકટ્યનો માસ, તિથિ, પક્ષ અને સમય પણ કહી બતાવે છે. તેથી એવું નિશ્ચિંતપણે કહી શકાય કે આચાર્યશ્રીએ નિવેદનનું કરેલું નિરૂપણ તે એકાદશ સ્કંધના અનુવાદ રૂપે નથી. પરંતુ પ્રભુએ સ્વતંત્ર રૂપે તે કરેલું છે. અને શ્રીવલ્લભે તે અક્ષરશઃ મૂક્યું શ્લોક રૂપે મુક્યું છે.

વળી બીજો સંશય ઊભો થાય છે. ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમા

મહાત્મા પ્રબુદ્ધ 'સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, પ્રાણ આદિ બધુ પ્રભુને જ સમર્પવાનો આગ્રહ રાખે છે. મહાત્મા કવિ પણ કામાદિ બધા ભાવો પણ પ્રભુને જ સમર્પણ એવું ભાર દઈને કહે છે. ભગવાન પોતે પણ બધુ સમર્પણ દાસભાવે મને કરો એવું કહે છે. (ઉદ્ધવને). અને ગદ્યમંત્રમાં આ બધો ભાવ એજ રીતે વ્યક્ત કરાયેલો છે. તો પછી ગદ્યમંત્રને ભાગવત એકાદશ સ્કંધમાં દર્શાવેલ સમર્પણના રહસ્યના અનુવાદ રૂપે શા માટે ન માનવો ?

તેનો ઉત્તર આ રીતે આપી શકાય. અનુવાદ એટલે પહેલાં કોઈએ જે કાંઈ કહ્યું હોય તેનો અર્થ અથવા તેનો ભાવ કે તેના શબ્દો ફરીથી કહી સંભળાવવામાં આવે. એવું કરવામાં આવે તો ત્યાં પહેલાં મનુષ્યના કથનનો અનુવાદ કર્યો કહેવાય. પરંતુ આ હકીકત ગદ્યમંત્રમાં બંધ બેસતી થતી નથી. એકાદશ સ્કંધમાં સમર્પણનું ફળ જણાવેલું છે. તે ગદ્યમંત્રમાં નથી જણાવેલ.

તે ઉપરાંત એકાદશ સ્કંધમાં પ્રભુ કહે છે, “જે લોકો સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, સ્વબંધુ, વર્ગ, પ્રાણ અને વિક્તને ત્યજીને મારે શરણે આવ્યા છે તેમને છોડવાને હું કેવી રીતે ઉત્સાહ દર્શાવું ?” આ ભગવદ્ વાક્યમાં ભગવાન પોતે સ્ત્રી-પુત્ર-વિક્તાદિનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવે છે; નહીં કે તેમનું સમર્પણ કરવાનું. અલબત્ત ત્યાગમાં પણ અંતિમ ભાવતો જે તે વસ્તુ પ્રત્યેની મમતા છોડવાનો છે. મમત્વ છૂટે એટલે સમર્પણ થાય. તે રીતે જોતાં અહીં સૂચવેલો ત્યાગ સમર્પણના અર્થમાં સમજવો જોઈએ. પરંતુ અહીં શબ્દ તો “ત્યાગ” એવો છે; “સમર્પણ” નથી. તે બતાવે છે કે ગદ્યમંત્ર ભાગવતમાં ઉપદેશોલ સમર્પણની આજ્ઞાનો અનુવાદ નથી. ગદ્યમંત્ર એ તો સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. માત્ર અનુવાદ રૂપે નથી.

તેમ છતાં એકાદશ સ્કંધમાં નિરૂપિત સમર્પણનો ભાવ ગદ્યમંત્રમાં સ્પષ્ટપણે ધ્વનિત થાય છે. અને એ દષ્ટિબિંદુથી જોતાં તેના અર્થનો સંગ્રહ ગદ્યમંત્રમાં અનુભવવા મળે છે એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રશ્ન એ છે કે ગદ્યમંત્ર ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર માત્ર પુરુષોને જ છે કે સ્ત્રીઓને પણ છે ? ગદ્યમંત્રમાં પ્રભુને સમર્પણ કરવામાં આવતી વસ્તુઓમાં

‘દારા’ છે પણ ‘પતિ’ નથી; પુરુષને જ દારા હોય; સ્ત્રીઓને અને બાળકોને ન હોય. તો શું સ્ત્રી-બાળકોને ગદ્યમંત્ર ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ત્યાં સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવ્યું છે કે “પૂર્વ મિમાંસા” માં વર્ણિત સૃષ્ટિ ન્યાયને અનુસરતાં - ગદ્યમંત્રમાં જે દારા પદ છે તેના દ્વારા સ્ત્રીઓના સંદર્ભે પતિનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. અને પુત્ર દ્વારા પિતાનું ગ્રહણ થઈ જાય. પરિણામે સ્ત્રી પોતાના પતિનું અને બાળક પિતાનું સમર્પણ કરે છે એવો ભાવ છે. તેથી સ્ત્રી-બાળકને પણ સમર્પણનો અધિકાર છે જ. હકીકત એ છે કે ગદ્યમંત્રમાં દર્શાવેલ શબ્દો - દારા, આગાર, પુત્ર, વિક્ત એ બધા શબ્દોનું કથન ઈહ અને પર શબ્દના વિવરણ રૂપે છે. એટલે કે ઈહ અને પર શબ્દોમાં તે બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ વિષ્ણુભક્તિમાં સર્વ જીવો અધિકાર ધરાવે છે.

એક ઉદાહરણથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. શાળામાં પરમ ભક્ત પ્રહલાદજી અસુર બાળકોને ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેમનો એ હૃદયસ્પર્શી ઉપદેશ સાંભળીને પ્રભાવિત થયેલાં અસૂર બાળકો તેમને પૂછે છે. “પ્રહલાદજી, આટલી નાની વયે, તમને આવું અદ્ભુત જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું?” ત્યારે પ્રહલાદજી જવાબ આપતાં કહે છે.

“હું જ્યારે માતાના ઉદરમાં હતો ત્યારે નારદજીએ મારી માતાને નવવિધ ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.” એનો અર્થ એવો થયો કે પ્રહલાદની માતા ક્યાદૂ કે જે એક સ્ત્રી અને તેમાં પણ અસુર યોનિની સ્ત્રી હતી તેને નારદજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો. એ જોતાં ભક્તિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓના અધિકાર પરત્વે કોઈ શંકા ન કરવી.

સાચે જ ગદ્યમંત્ર પવિત્ર છે, અલૌકિક છે, અદ્વિતીય છે. તેનાં પ્રમુખ લક્ષણો આ પ્રમાણે છે :-

- (૧) તે સાક્ષાત ભગવદ્દાપ્રોક્ત છે.
- (૨) તે સમર્પણ દ્વારા દાસત્વ પ્રાપ્તિનો સૂચક છે.
- (૩) તેમાં જીવના સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવાનો ઉપદેશ છે.
- (૪) તે રહસ્યમંત્ર છે; તેથી તન, મનની શુદ્ધિ હોય ત્યારે જ તે

ઉચ્ચારવો એવી મર્યાદા છે.

(૫) ગદ્યમંત્ર મળતાં સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૬) ગદ્યમંત્ર દ્વારા જીવના હૃદયમાં ભક્તિભાવનું બીજ રોપાય છે.

(૭) ગદ્યમંત્ર મળતાં સર્વ જીવોના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે.

હવે આપણે સાક્ષાત ભગવદ્વાપ્રોક્ત એવા એ ગદ્યમંત્રમાં કેવો ઉપદેશ છે અથવા તેમાં કેવી પ્રતિજ્ઞા લેવરાવવામાં આવી છે તે જોઈએ-

બ્રહ્મ સંબંધ કરણાત્ સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વ દોષ નિવૃત્તિ હિ દોષાઃ પંચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

એટલે કે બ્રહ્મ સંબંધ કરવાથી સર્વના દેહ અને જીવના બધા દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે. અને તે દોષો પાંચ પ્રકારના કહેલા છે.

બ્રહ્મ સંબંધ એટલે શું ? બ્રહ્મની સાથે કરવામાં આવતો સંબંધ તે બ્રહ્મસંબંધ. સર્વના સ્વામી પ્રભુ છે, એ ભાવથી ભગવાનના સ્વામિત્વનો સ્વીકાર કરવો એટલે બ્રહ્મસંબંધ. હસ્તમાં તુલસીપત્ર લઈને પ્રભુને એ રીતનું વિજ્ઞાપન કરવાથી બ્રહ્મસંબંધ થાય છે.

વિજ્ઞાપનમાં જીવે શું કહેવાનું છે ? જીવે કહેવાનું છે કે, “હે પ્રભુ ! આપે આપની ક્રીડા માટે જ આ જગત અને તેના પદાર્થો ઉત્પન્ન કર્યા છે. તે સઘળા તારા છે. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા જીવો તે બધામાં પોતાનું સ્વામીપણું ગણાવે છે. એટલે કે જીવ એ બધાને ‘મારું’ માની બેઠો છે. તેથી અહમ્ અને મમ્ ની ભાવનાનો ત્યાગ કરીને, હું પ્રભુની પાસે, પ્રભુના સાચા સ્વામિત્વની જાહેરાત કરું છું. બ્રહ્મસંબંધ એટલે પ્રભુના સ્વામિત્વનો શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકાર કરી લેવો તે.

અહીં, સર્વના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. સર્વના એટલે કો’ના ? સર્વના એટલે બધાના-દેવોના, અસૂરોના, મનુષ્યોના, યક્ષોના, ગંધર્વોના અને ગમે તે યોનિનો જીવ હોય તે બધાના. આ બધાના બધા દોષો નિવૃત્ત થાય છે. જો તેઓ પ્રભુનું સ્વામિત્વ સ્વીકારીને, પ્રભુની પ્રેમથી સેવા કરે તો. એનો અર્થ એ થયો કે સર્વ કોઈ ભગવદ્ ભક્તિના અધિકારી છે. ભગવદ્

ભક્તિનો અધિકાર સંકુચિત નથી; તે બહુ વિશાળ છે.

અહીં કહ્યું છે કે સર્વના દેહ અને જીવના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે. અહીં દેહ અને જીવને જુદા જુદા ગણાવ્યા છે. દેહ પદ્ધતી આચાર્યશ્રી સ્થુળ શરીરનો નિર્દોષ કરે છે. અને જીવ પદ્ધતી તેને પૃથક ગણે છે. જીવ પદ્ધતી “અવિદ્યાથી ગ્રસ્ત આત્મા” એવું સમજવાનું છે. આ રીતે બન્ને પદ્ધતી સમજતાં સ્થુળ દેહના અને અવિદ્યા ગ્રસ્ત આત્મા (જીવ) ના બધા દોષો નિવૃત્ત થાય છે. એવું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે પૂજામાં માર્ગમાં તો, પૂજા કરવા આડેના દોષોની નિવૃત્તિ માટે, અમુક સાધનો ગણાવ્યાં છે; જેમકે ભૂત શુદ્ધિ વગેરે. પરંતુ તેવું કંઈ પણ સાધન કયાં સિવાય કેવળ પ્રભુ સંબંધ થતાં જ બધાં દોષો ચાલ્યા જાય એવું માની શકાય ખરું ?

તેનો જવાબ એ છે કે પૂજામાર્ગમાં સેવ્ય દેવતા પૂર્ણતઃ નિર્દોષ નથી. તેમનામાં ઓછા વધતા દોષો હોય છે. તેથી તેમની પૂજા કરવાથી તેઓ જીવને પૂર્ણ દોષ રહિતતા ન કરાવી શકે. સ્વયં તેઓ જ જ્યાં પૂર્ણ દોષ રહિત નથી ત્યાં તેઓ (પોતાની પાસે નથી તેવું) પૂર્ણ દોષ રહિતપણું પોતાના સેવકોને કેવી રીતે આપી શકે ?

તેથી ઊલટું સેવામાર્ગમાં, વૈષ્ણવનું જે સેવ્ય સ્વરૂપ છે. તે પૂર્ણ ગુણથી વિભૂષિત, સર્વ દોષ રહિત (નિર્દોષ), સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. તે પ્રભુ પૂર્ણ દોષ રહિત (નિર્દોષ) હોઈ, તેની સાથેના સંબંધથી કોઈપણ દોષ સાથે આપણો સંબંધ ન થાય. શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ‘કૃષ્ણાત પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુતો દોષ વર્જિતમ્ ।’ એટલે કે કૃષ્ણથી પર એવો બીજો કોઈ સંપૂર્ણ દોષ રહિત નથી. સદોષ જીવને નિર્દોષ બનાવવા માટે તેનો સંબંધ એ નિર્દોષ પ્રભુની સાથે કરાવી દો. સદોષ જીવને નિર્દોષ બનાવવાનો આ રામબાણ ઈલાજ છે.

મર્યાદામાર્ગમાં પંચવિધ દોષોમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે જીવે વ્રત, તપ, જપ, ધ્યાન, પ્રાયશ્ચિત આદિ અનંત અનુષ્ઠાનો કરવાં પડે છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં, દોષોમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે કેવળ એક જ વસ્તુ - બ્રહ્મસંબંધ

- કરાવવાની જ જરૂર રહે છે.

દોષની નિવૃત્તિ થાય છે એવું કહ્યું છે. નિવૃત્તિ શબ્દ સહેતુક વાપર્યો છે. દોષની નિવૃત્તિ એટલે દોષો હંમેશને માટે સદંતર નિર્મૂળ બની જાય એવું નહીં. અહીં દોષોની તેમના સ્વરૂપથી નિવૃત્તિ નથી થતી. સ્વરૂપથી તો બધા દોષો રહે છે જ. પરંતુ ભગવદ્ સેવામાં પ્રતિબંધ કરવાની તેમની અસર નષ્ટ થઈ જાય છે. બ્રહ્મસંબંધ કરાવેલ જીવોના, સેવા આડેના બધા પ્રતિબંધો દૂર થાય છે, એવો એનો અર્થ થાય છે. એટલા માટે તો આપણને કહેવામાં આવે છે કે બ્રહ્મસંબંધ કરાવવાથી જીવને પ્રભુ સેવાનો અધિકાર મળે છે. જીવના સેવા કરવા આડેના પ્રતિબંધો દૂર થાય તેથી જીવ સેવા કરે અને તેની સેવાનો પ્રભુ અંગીકાર કરે. એવું બને ત્યારે જીવને સેવાનો અધિકાર મળ્યો એમ કહેવાય.

આગળ કહ્યું કે બ્રહ્મ સંબંધ કરવાથી સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. “સર્વ દોષ” એટલે કેટલા અને કેવા પ્રકારના દોષ ? તે સમજાવતા આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

સહજ, દેશકાલોત્થા, લોકવેદનિરૂપિતાઃ ।

સંયોગજ્ઞઃસ્પર્શજ્ઞશ્ચ ન મન્તવ્યાઃ કથંચન ॥

અહીં પંચવિધ દોષોનાં નામ ગણી બતાવ્યાં છે. દોષો પાંચ પ્રકારના છે. યથા (૧) સહજ દોષ (૨) દેશકાલથી ઉત્પન્ન થતા દોષ (૩) લોકવેદમાં નિરૂપિત દોષ (૪) સંયોગજ્ઞ અને (૫) સ્પર્શજ્ઞ - દોષના આ પાંચ પ્રકાર છે.

પરંતુ આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આપણા ભક્તિમાર્ગમાં આ પાંચ પ્રકારના દોષો માનવા યોગ્ય નથી. તેથી આ પાંચ પ્રકારના દોષોનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જરૂરી છે.

(૧) સહજ દોષ : એ જીવની સાથે ઉત્પન્ન થતા દોષો છે. દેહની સાથે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આ દોષો જીવ અને દેહ બન્નેના દોષો છે. સ્થૂળ શરીરના સહજ દોષો એટલે માતાપિતા તરફથી વારસામાં મળેલા દોષો-યથા કફ પ્રકૃતિ જન્ય દોષો : ક્ષય, ડાયાબિટીસ આદિ દોષો - (મા-બાપને હોય તો બાળકને હોવાની શક્યતા રહે છે.)

અને જીવને અવિદ્યાના કારણે થતા અહંતા, મમતાના દોષો અને પ્રકૃતિજન્ય કામક્રોધાદિ દોષો.

આ બધાં સહજ દોષ છે. શરીર અને તેની પ્રકૃતિ તથા આત્માની અવિદ્યાને કારણે તેઓ જન્મતાં જ સહજ સ્વાભાવિક રૂપે તે જીવને વળગીને આવે છે તેથી તેઓ સહજ દોષો કહેવાય.

(૨) દેશકાલોત્થ દોષ : દેશકાલોત્થ એક સંયુક્ત શબ્દ છે. તેથી તેને વિભક્ત કરીને “દેશને કારણે” અને “કાલને કારણે” આમ બે રીતે ઉત્પન્ન થતા દોષો એવું સમજવાનું નથી. એવું પૂજ્ય ગોસ્વામી બાળકો પોતાના વિવરણમાં કહે છે. દેશ કાલ અનુસાર પ્રકટ થતા દોષો દેશકાલોત્થ દોષો કહેવાય છે. તેમનો સંબંધ દેશની સાથે અને કાલની સાથે પણ છે તેથી તેમને દેશ જ અને કાલજ પણ કહેવામાં આવ્યા છે. દેશકાળ એટલે સ્થળ અને સમય.

મગધ, મારવાડ જેવા અપવિત્ર પ્રદેશોમાંથી જન્મ થવાથી કે ત્યાં જવાથી થયેલા દોષો દેશ જ દોષ છે. એવા પ્રદેશોમાં ભગવદ્ સ્વરૂપ બિરાજતું ન હોવાથી અને ત્યાં કેવળ વિનોદ વિલાસને સ્થાન હોવાથી ત્યાં જન્મનાર કે જનાર જીવને કેટલાક દોષ લાગે છે. દીવ, ગોવા, આદિ પ્રદેશોમાં જનાર અને ત્યાં રહેનારને કદાચ શરાબખોરીનો દોષ લાગે. જ્યાં જુગાર ખેલાતો હોય (કાયદેસર) કે શરાબ પીવાતો હોય (શરાબબંધી ન હોવાને કારણે) અથવા જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે મુક્ત જાતિય સહચાર થતો હોય તેવા પ્રદેશમાં જનાર કોઈને કોઈ દોષનો ભોગ બન્યા સિવાય ન રહે. એવા પ્રદેશોમાં જતાં પહેલાં સો ગળણે ગાળીને પાણી પીવું પડે. નહિંતર દોષના ભોગ બની જવાય. એ દોષનું નામ છે દેશોત્થ દોષ.

તેવું જ કાલ માટે સમજવું. આ તો હળાહળ કલિકાળ છે. સત્યયુગ, દ્વાપર અને ત્રેતામાં તમે સહજ રીતે દોષોમાંથી મુક્ત રહી શકો છો પરંતુ આ કલિકાલમાં, કાલના દુઃસહ પ્રભાવથી જીવને અનેક દોષો વળગે છે. વળી ક્યારેક દુષ્ટ મુહૂર્ત-અયોગ્ય સમયે કાર્યો કરવામાં આવે તો તેવાં કાર્યો કરવાથી દોષ લાગે છે. દિતિ તો કશ્યપની પત્ની; જેવી અદિતિ તેવી દિતિ. પરંતુ દિતિને

કાલદોષ લાગ્યે. તેણે સંધ્યા સમયે પોતાની કામવાસનાની પૂર્તિ કરી. તેથી તેનામાં આસુરી ભાવ સ્ફૂર્યો અને તેને થયેલા પુત્રો દૈત્યો થયા.

કનૈયાના પિતા નંદબાવાએ રાત્રે નિષિદ્ધ સમયે યમુના સ્નાન કર્યું. તેથી થયો કાલદોષ. તે દોષને કારણે વરૂણના દૂતો તેમને પકડી ગયા. એ વાત જુદી છે કે લાલાએ તેમને છોડાવ્યા - દોષ મુક્ત કરાવ્યા. પરંતુ બધાના પુત્ર તરીકે “કનૈયો” થોડો જ હોય છે ! આપણને લાગેલ કાલોત્થ દોષમાંથી આપણને કોણ છોડાવે ? કનૈયો-પુત્ર રૂપે ન સહી પરંતુ આપણા સેવ્ય રૂપે હોય તો તે જરૂર બચાવે. અલબત્ત સેવ્ય બનતા પહેલાં તે આપણી પાસે આપણા સર્વસ્વનું સમર્પણ માગે છે. આવા કાલના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થતા દોષો કાલોત્થ દોષ કહેવાય.

અને દેશોત્થ તથા કાલોત્થ મળીને દેશકાલોત્થ દોષ બને છે.

(૩) લોક વેદ નિરૂપિત : એટલે કે જેનું નિરૂપણ લોકમાં અને વેદમાં કરવામાં આવેલું છે એવાં દોષો; શ્રુતિ સ્મૃતિમાં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એવા દોષો. જેમ કે યજ્ઞયાગાદિ કરતાં થઈ જતા દોષો. જે કર્મો અચુક વિધિ પ્રમાણે જ કરવાનાં છે તે કર્મોની વિધિ અધૂરી (ન્યૂન) રાખવાથી થતા દોષો. આ ઉપરાંત લોકમાં નિરૂપણ કરેલા - જેમકે “બ્રહ્મના લોકથી માંડીને સર્વ લોકોનો પુનર્જન્મ થાય છે” એ વાક્યમાં બ્રહ્મા સહિત જીવ માત્રને વળગેલો પુનર્જન્મ પામવાનો દોષ - આ બધા લોક વેદ નિરૂપિત દોષો છે.

(૪) સંયોગત્ર દોષો : સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા દોષો એ સંયોગની દોષો કહેવાય. પૂજામાર્ગમાં અભિષેક અર્થે, મંત્રથી પવિત્ર બનાવી રાખેલ જલમાં અન્ય જલ ભળી જાય તો તે સંયોગથી થયેલ દોષ ગણાય. મન અને બુદ્ધિના ઉપયોગથી કેટલાંક અઘટિત કાર્યો કરવામાં આવે અથવા અપવિત્ર કામનાઓ (વિચારો) કરવામાં આવે તો તેવાં કર્મો કે કામનાઓને સંયોગત્ર દોષ ગણવામાં આવ્યા છે.

વ્રજયાત્રા દરમ્યાન બેઠકજીમાં અપરસનું પાલન સંપૂર્ણપણે કરી શકાતું નથી. અને કેટલીક વાર એવા સંયોગો ઊભા થાય છે કે ઝારીજી, ચરણસ્પર્શ

જેવાં પવિત્ર કર્મો કરવા જતાં ઘણા દોષો થઈ જાય છે. એમાં સંયોગની બલિહારી છે. તમે એ દોષો થતા જુઓ છો, મનથી અનુભવો છો અને ક્યારેક પોતે કરી બેસો છો. છતાં તેને નિવારી શક્તા નથી. આવા દોષોને સંયોગી દોષ કહેવાય.

(પ) સ્પર્શી દોષો : અજ્ઞાતાં કે અનિચ્છાએ અથવા જ્ઞાતાં કે ઈચ્છાપૂર્વક કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ કે વ્યક્તિને અડી જવાય તો તેનાથી થતા દોષને સ્પર્શી દોષ કહેવાય. પૂજા માટે લાવી રાખેલાં પુષ્પ, પાત્રો, ગંધ આદિને સ્ત્રી (રજસ્વલા) શૂદ્ધાદિનો સ્પર્શ થઈ જાય તો તેનાથી સ્પર્શી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુ માટે તૈયાર કરી રાખેલ સામગ્રી ઉપર કોઈ ત્રાહિત માણસની દષ્ટિ પડે તો સામગ્રીને તેની દુષિત દષ્ટિનો સ્પર્શ થયો ગણાય. અને તેનાથી સ્પર્શી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુ માટે તૈયાર કરી રાખેલ સામગ્રી ઉપર કોઈ ત્રાહિત માણસની દષ્ટિ પડે તો સામગ્રીને તેની દુષિત દષ્ટિનો સ્પર્શ થયો ગણાય. અને તેનાથી સ્પર્શી દોષ ઉત્પન્ન થાય.

આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આવા પંચવિધ દોષો પછી તે ગમે તે પ્રકારના હોય - શ્રૌત હોય કે સ્માર્ત હોય; લૌકિક હોય કે પૂજા આદિને લગતા હોય - તે બધા દોષોને નિવેદિત જીવે દોષો તરીકે માનવા નહીં. માનવા જ નહીં. એટલે કે તે બધાં દોષો તેની ભગવદ્ સેવામાં પ્રતિબંધક છે એવું તેણે સ્વપ્ને પણ ન માનવું. (ન મન્તવ્યાઃ) અને આ ઉક્તિને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે આપશ્રી કહે છે કે 'કોઈ પણ પ્રકારે ન માનવા (કથંચન)'

ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ પોતાની ટીકામાં આ વિષયને અનુલક્ષીને આજ્ઞા કરે છે કે "આવા દોષોને ન માનવા; કોઈપણ પ્રકારે ન માનવા. વધારે તો શું પણ આવા દોષો પ્રાપ્ત થશે કે કેમ એથી સંભાવના પણ, પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી રાખવી ઈષ્ટ નથી. શા માટે ?

-કારણ કે સર્વ સમર્થ અને સદા નિર્દોષ (વસ્તુતઃ દોષ વર્જિત) પ્રભુ સાથેનો નિત્ય સંબંધ ધરાવનારને આવો દોષ શું કરી શકે ? પૂજા માર્ગમાં તો પૂજા માટે થતા દોષોના નિવારણ માટે ઘણા ઉપાયો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે;

પરંતુ શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમાં તો પ્રભુ સેવા અર્થે ભગવન્નિવેદન કરવા સિવાય ઈતર કોઈ દોષ વિનિવારક નથી એમ માનવું એ સુતરામ મુક્ત જ છે. (પૂરેપૂરું યોગ્ય છે). ભક્તિમાર્ગ તો સ્વતઃ દોષ નિવારક છે. કારણ કે તેમાં પૂજા માર્ગની માફક કોઈ સાધારણ દેવ સેવ્ય નથી હોતા. તેમાં તો સાક્ષાત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સેવ્ય છે. (એટલે કે પુરુષોત્તમના અંશ કે વિભૂતિ સેવ્ય નથી.) પૂજામાર્ગના સેવ્ય વિભૂતિ રૂપ છે; તે સાક્ષાત રસાત્મક પ્રભુ નથી.

ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આ વાત વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવતાં કહે છે કે “પૂજા માર્ગમાં પ્રભુની પરાંગમુખતા (સન્મુખતા નહીં તે) છે. પૂજા માર્ગમાં પહેલાં પોતાના પૂજ્ય દેવને આવાહનના નામે બોલાવવામાં આવે છે, જાણે કે તે કોઈ સ્થળે સંતાઈ બેઠા ન હોય ! તેમને બોલાવીને, તેમને સ્નાનાદિક કરાવ્યા પછી, ધૂપ, દીપ નૈવેદ્ય વગેરે ધરાવવામાં આવે છે. જો ધૂપ, દીપ આદિ સામગ્રી હાથવગી ન હોય તો તેને બદલે માત્ર એક આચમની જલ આપવામાં આવે છે. આ રીતે તેમનો ઉપહાસ કરીને પછી વિસર્જનને નામે “આપ સ્વસ્થાને પધારો” એવું બોલીને તેમને વિદાય આપવામાં આવે છે. ખુબીની વાત તો એ છે કે આવું આવાહન, વિસર્જન, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે બધું મંત્રથી થાય છે. મંત્રોથી આવનાર, મંત્રાધિન દેવતા તો વિભૂતિ જ હોય. તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, સર્વ વ્યાપ્ત વિષ્ણુ ન જ હોય.

વિષ્ણુ તો બધે છે; એક અણુ જેટલી જગ્યા પણ તેના વગર નથી. પછી તેને બોલાવવાના કેવી રીતે હોય અને તેને જવાનું કહેવામાં આવે (સ્વસ્થાને) તો તે ક્યાં જાય ? પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તો કહે છે, “હું વેદથી ગ્રાહ્ય નથી; હું તો કેવલ ભક્તિથી જ ગ્રાહ્ય છું.

બ્રહ્મ સંબંધથી સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થવા માટે દશ દિગંત વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ બહુ સુંદર કારણ આપે છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ એ બધાં અને તે બધાંના ધર્મો વગેરે બધામાં ભગવદ્દીયત્વ પ્રકટ થાય છે. દેહાદિનો સ્વતંત્ર સંબંધ નિવૃત્ત થાય છે. અલબત્ત દેહાદિ સ્વરૂપથી તો રહે જ છે. પરંતુ તે પ્રભુનાં (મારાં

નહીં; તારાં, પ્રભુનાં) થઈને રહે છે. અને જે ભગવાનનાં હોય તેને દોષો શી રીતે અસર કરી શકે ?

તાત્પર્ય એ કે નિવેદિત જીવનાં દેહ આદિ પોતાનું સ્વરૂપ તો જાળવી રાખે છે. પરંતુ હવે તે જીવનાં મટી પ્રભુનાં થયાં છે. એટલે કે તદ્દીયત્વ પામ્યાં છે. અને જે તદ્દીયત્વ પામ્યાં છે તેના ઉપર પંચવિધ દોષો કોઈપણ રીતે પોતાનું જોર દાખવી શકતા નથી.

આ રીતે બ્રહ્મ સંબંધથી સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે એવું વિધાન કર્યા પછી, આપશ્રી, “શું આના સિવાય બીજી કોઈ રીતે દોષોની નિવૃત્તિ ન થાય?” – એવા પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે, “ના, બીજી કોઈ રીતે દોષોની નિવૃત્તિ ન થાય.”

અન્યથા સર્વ દોષાણાં ન નિવૃત્તિઃ કથંચન ।

અસમર્પિત વસ્તુનાં તસ્માદ્ વર્જનમાચરેત્ ॥

અર્થાત્ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે દોષોની નિવૃત્તિ માટેનો આ એક જ માર્ગ (બ્રહ્મ સંબંધ કરાવવો તે) છે. બીજી કોઈપણ રીતે પંચવિધ દોષોની નિવૃત્તિ થતી નથી અન્યથા સર્વ દોષાનાં નિવૃત્તિઃ ન । – નથી થતી, કદાપિ નથી થતી (કથંચન). આથી વધુ શું કહેવાનું હોય ?

બ્રહ્મ સંબંધ થવાથી જીવ નિર્દોષ બને છે, એ વાત સાચી. પરંતુ શું તે સદા નિર્દોષ જ રહેશે ? દેહ રૂપે તો તેને જગતમાં રહેવાનું છે. જગતના અન્ય જીવોના અને અવિદ્યાના સંપર્કમાં આવવાનું છે. તેથી સંગદોષ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એ સંગદોષથી બચીને ફરીથી જો તેને દોષપૂર્ણ ન બનવું હોય તો તેણે શું કરવું ?

આચાર્યશ્રી કહે છે, “તો તેણે અસમર્પિત વસ્તુઓનો ત્યાગ (વર્જન) કરવો – અસમર્પિત વસ્તુનાં તસ્માદ્ વર્જન માચરેત. દોષ મુક્ત થયા પછી દોષ રહિત બન્યા રહેવાનો આ છે રામબાણ ઈલાજ. જીવે ફરીથી દોષ પૂર્ણ ન બનવું હોય તો અસમર્પિત એવી તમામ વસ્તુઓનો ઉપયોગ વર્જ્ય ગણવો.

આ પહેલાં તમે તમારી ગણાતી બધી વસ્તુઓ-તમારું સર્વસ્વ, અહંતા

અને મમતામય બધા પદાર્થો, તમારા આત્મા સહિત પ્રભુને અર્પણ કરી હતી. તેથી તમે દોષ મુક્ત બન્યા હતા. તેથી હવે એવો નિર્દોષ (દોષ રહિત) બન્યા રહેવા માટે તમે, એ કામ ચાલુ રાખો. એટલે કે બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરો. તમે જે કાંઈ કરો, ખાવ, પીવો, ખર્યો, ભોગવો, વિચાર કરો કે વર્તો (વાણી વર્તન અને ક્રિયા) તે બધુ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરો. તેમ કરવાથી તમને કેવળ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈનો સંગ થશે જ નહીં; પછી સંગદોષ ક્યાંથી લાગશે? કારણ કે તે તો સર્વથા નિર્દોષ છે. કૃષ્ણાત પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુતો દોષવર્જિતઃ અસમર્પિત અને અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરશો તો તમે પણ નિર્દોષ બની રહેશો, આવી છે ભગવદ્ આજ્ઞા.

અહીં સમજવાની વાત એટલી છે કે પ્રભુને સમર્પેલી બધી વસ્તુને ભગવદ્દીયપણુ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જે રીતે પ્રભુ સર્વથા નિર્દોષ છે એ રીતે પ્રભુને સમર્પિત કરેલી બધી વસ્તુ, પ્રભુની પ્રસાદી રૂપ બની રહેતાં, તે પણ નિર્દોષ બની રહેશે. અને નિર્દોષ બનેલી તે વસ્તુ પ્રસાદી રૂપે લેનારમાં તે દોષ પેદા કરી નહીં શકે. તેથી તે લેનાર (તેનો ઉપભોગ કરનાર)માં તે દોષ પેદા કરે છે. એટલા માટેજ આજ્ઞા કરી કે સર્વ વસ્તુ પ્રભુને સમર્પિને પ્રભુની પ્રસાદી રૂપે લેવી. અસમર્પિત લેવી જ નહીં. નાસ્તિ મૂલો કૃતઃ શાખા ! દોષનું મૂલ છે અસમર્પિત ગ્રહણ કરવું તે. અસમર્પિત ન હોય તો દોષ કેમ સંભવે ?

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ પણ આ ઉક્તિને એ રીતે જ સમજાવે છે. આપશ્રી કહે છે, “બ્રહ્મસંબંધ થતાં પૂર્વેના બધા દોષો ભલે નષ્ટ થાય, પરંતુ આજના દેશકાલ તો દોષના ઉત્પાદક છે. તેઓ એટલા મલિન બની ગયા છે કે તેમના સંસર્ગથી જીવ મલિન બન્યા વગર ન રહે. જીવ દોષ પૂર્ણ બની જ જાય. તો પછી એવા દોષોના શમન માટે શું કરવું ? તો, આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે, પ્રભુને સમર્પણ કરવામાં ન આવી હોય તેવી બધી વસ્તુઓ વળ્ય ગણાવી. તેમનો ત્યાગ કરવો. તે એટલે સુધી કે તેવી વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ પણ છોડવો. તેમનો પડછાયો પણ ન લેવો.

આ રીતે આચાર્યશ્રીએ ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા સમજાવી અને પછી

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

નિવેદિભિઃ સમર્પ્યેવં સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ।

ન મતં દેવદેવસ્ય સામિભુક્ત સમર્પણમ્ ॥

એટલે કે જેમનું નિવેદન થયેલું છે એવા બધા નિવેદિત પદાર્થોનો શ્રીભગવાનને (મનથી) અંગીકાર કરાવીને પછી જ આપણે આપણાં બધાં લૌકિક અને અલૌકિક કાર્યો કરવાં એવી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા છે. પરંતુ યાદ રાખો. સમજો. સમર્પિત આખું કરવાનું છે. દેવોના દેવ એવા શ્રીપુરુષોત્તમને ‘અર્ધભુક્ત’ એટલે કે કોઈએ અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુનું સમર્પણ કદી ન કરવું એ પ્રમાણે (સામિભુક્ત સમર્પણ) કરવું એ કોઈને પણ સંમત નથી. એટલે કે સામિભુક્ત સમર્પણ કોઈને પણ માન્ય નથી.

અહીં સમર્પણ શબ્દનો અર્થ સમજી લેવાની જરૂર છે. ભુલથી પણ સમર્પણ શબ્દને દાન શબ્દનો પર્યાય (સમાનાર્થી શબ્દ) માની લેશો નહીં. સમર્પણ એટલે દાન એવું સમજશો તો દાનમાં આપેલી વસ્તુને પોતાના ઉપયોગમાં લાવવાનો દોષ લાગશે. શાસ્ત્રમાં નિવેદન, દાન અને અર્પણ એ ત્રણે શબ્દોને આ રીતે સમજાવ્યા છે - યથા

શાસ્ત્ર નિવેદનં, દાનં, હયર્પણં ત્રિવિધં મતમ્ ।

નિવેદનં સમુહિસ્ય દ્રવ્યસ્ય જ્ઞાપનં મતમ્ ॥

દાનં સ્વકીયતા તાગઃ પરસ્વોત્પાદનં વિદ્યૈઃ ।

અર્પણં સ્વામિભોગ્યસ્ય સ્વામિને જ્ઞાપનં મતમ્ ॥

અર્થાત્, શાસ્ત્રમાં નિવેદનના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેમાં - (૧) કોઈપણ વસ્તુ (દ્રવ્ય આદિ) સ્વામીને જણાવીને તેમને આપવી તેનું નામ નિવેદન. ત્વદ્વીય વસ્તુ ગોવિંદ તુભ્યમેવ સમર્પયે એટલે કે હે ગોવિંદ ! આ તારી વસ્તુ છે, તે હું તને આપું છું એવું સ્વામીને કહીને પછી તે વસ્તુ કે દ્રવ્ય તેને આપવું તેનું નામ નિવેદન. (૨) કોઈપણ વસ્તુ કે દ્રવ્ય જે પોતાનું (જેના ઉપર પોતાનું સ્વત્વ) હોય તે, કોઈને “તુભ્યમહ સંપ્રદદે, ન મમ એટલે કે “આ વસ્તુ હું તમને આપું છું, હવે તે મારી નથી એવા વિધિવાક્ય પ્રમાણે તે વસ્તુ ઉપરથી

પોતાની સત્તા ઉઠાવી લઈને, જે વ્યક્તિને તે આપવામાં આવી હોય તેની સત્તા તેના ઉપર સંપાદિત કરી આપવી તેનું નામ દાન અને (૩) જે વસ્તુ સ્વામીને ભોગવવા લાયક હોય તે વસ્તુ ‘આ વસ્તુ આપને ભોગવવા યોગ્ય છે તેથી આપ તેનો ઉપભોગ કરો’ એવું નમ્રતાપૂર્વક કહીને, તારો વસ્તુ આપણા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને અર્પવી, તેનું નામ અર્પણ. (ભોગ)

આ રીતે સમર્પણ, દાન અને અર્પણ (ભોગ) આ ત્રણે વસ્તુ અલગ છે. તેનો ભાવ સમજી જતાં, આ ગ્રંથમાં કહેલ બધી વાત બરાબર સમજાઈ જશે. પછી તેમાં કોઈ શંકા ઊભી થશે નહીં.

બહુ સાદા શબ્દો વડે સમજાવે તો સમર્પણ અને દાન વચ્ચેનો તફાવત રીતે સમજાવી શકાય :-

આ જગતમાં જે કાંઈ છે તે બધું પ્રભુનું છે. પ્રભુએ તે બધું, પોતાની લીલા માટે, પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન કર્યું છે. તેથી તે તેનું છે. આપણું નથી. તેમ છતાં અવિદ્યાને વશ થઈને આપણે તેને મારું માનીએ છીએ. પરંતુ આપણા સદ્ગુરુદેવે બ્રહ્મ સંબંધની દીક્ષા આપતા પહેલાં આપણને સમજાવી દીધું કે આ બધું તો તેનું છે. તેનું છે તે તેને સમર્પી દો. અને આપણે એ બધી વસ્તુઓ જે હકીકતમાં તેની હતી તે તેને એટલે કે કૃષ્ણને આપી દીધી. તેનું નામ સમર્પણ.

પરંતુ જે વસ્તુ આપણી હોય એટલે કે જે વસ્તુને ગમે તે કારણે (અવિદ્યા કે અન્ય કારણે) આપણે આપણી માનતા હોઈએ, તે વસ્તુ ઉપરથી આપણો અધિકાર ઉઠાવી લઈને, તે વસ્તુ બીજાને સોંપી દઈએ તો તે દાન કહેવાય. દાનમાં આપી દીધેલી વસ્તુ પોતાની (મારી) મટી જાય છે અને તે દાન લેનારની બની જાય છે. પછી દાન આપનાર દાતા તે વસ્તુનો ઉપભોગ ન કરી શકે. એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે “દાનમાં આપેલ દીવાનો પ્રકાશ પણ દાતાએ ન લેવો.” દાન એટલે સ્વત્વ (પોતાની માલિકી) ના સ્થાને અન્યના માલિકીનું પ્રસ્થાપન.

આપણે તો શ્રીવલ્લભના સેવક વૈષ્ણવો છીએ. આપણી પાસે આપણું કહેવાય એવું કશું નથી. (આપણી પાસે બે વસ્તુ આપણી છે ખરી. એક

આપણા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ (નંદનંદન) અને બીજા આપણા ગુરુદેવ-શ્રીવલ્લભઃ આ ભાવથી ક્યારેક મારાથી આ લખાણમાં ‘મારા ગુરુદેવ’ એવું લખાઈ જાય છે. બધુ સમર્પ્યું મારા સ્વામી શ્રીગોપીજન વલ્લભને પરંતુ આટલું મમત્વ- મારા સ્વામી અને મારા ગુરુદેવ એ બન્ને મારા હોવાનો ભાવ-બાકી રહી ગયો છે) અત્યાર સુધી આપણે ઘણી વસ્તુઓને, અવિદ્યાને કારણે પોતાની સમજતા હતા. પરંતુ ગુરુદેવે કૃપા કરીને આપણે અવિદ્યાના પાસમાંથી છોડાવ્યા તેથી સમજાઈ ગયું કે આ બધુ તો આપણા સ્વામીનું છે. તે સમજાઈ ગયું કે તરત જ આપણે તે વધુ આપણા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને સમર્પી દીધું છે. આ છે સમર્પણનો સાચો ભાવ. એ સમર્પણ છે; દાન નથી. વૈષ્ણવ દાન ન કરી શકે. કારણ કે તેની પાસે સ્વત્વ (માલિકી હક) ધરાવતી કોઈ વસ્તુ નથી. વળી દાન કરેલ વસ્તુનો ઉપયોગ દાન આપનાર ન કરી શકે. પરંતુ જો તે સ્વામીને સમર્પી દીધું હોય તો તે વસ્તુનો ઉપયોગ, તેનો સેવક, સેવકભાવે, તે વસ્તુને પોતાના સ્વામીની પ્રસાદીરૂપે ગણીને જરૂર કરી શકે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે, “આપણે જ્યારે આત્મસમર્પણ કરીએ છીએ ત્યારે અહમ્ના પદાર્થો જેવા કે દેહ, ઈન્દ્રિય આદિ અને મમતાના પદાર્થો (દારા, આગાર, પુત્ર, વિક્ત આદિ) પ્રભુને સમર્પી દઈએ છીએ. તો પછી, તે બધાનો વિનિયોગ પ્રભુમાં કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. તેથી દારા, પુત્ર આદિને ભગવત્સેવામાં યોજવા અને વિક્ત, ગૃહ આદિનો વિનિયોગ પ્રભુ સેવામાં જ કરવો. ભક્તિમાર્ગની પરમ રમણીય પરંતુ દોષ રહિત મર્યાદા એ છે કે આપણા મનમાં આપણે સદૈવ આવો ભાવ રાખીએ - “આપે ઉપભુકત માલા, ગંધ, વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેથી ભૂષિત થયેલા, અને આપનું ઉચ્છિષ્ટ લેનારા આપના દાસ એવા અમે, આપની માયાને જીતીએ છીએ.”

મૂળ શ્લોકમાં ‘સર્વ કુર્યાત’ (સર્વ કરવું) એવું કહ્યું છે. એ સર્વ એટલે શું? સર્વ શબ્દથી લૌકિક, વૈદિક બધાં કરવા યોગ્ય કાર્યોનું સૂચન છે. લૌકિક કાર્ય જેવાં કે પુત્રાદિના લગ્ન પ્રસંગે અથવા બ્રહ્મ ભોજન પ્રસંગે, જે પદાર્થો પોતે ઉપયોગમાં લેવાનો હોય તે બધા પદાર્થોઓને પ્રભુને સમર્પીને પછી તે બધાંનો

ઉપયોગ કરવો. વૈદિક કાર્યો જેવાં કે યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ આદિ પ્રસંગોમાં પણ બધા નિવેદિત પદાર્થો જ વાપરવા. શ્રીમદ્ ભાગવતના સાતમા સ્કંધમાં કહ્યું છે કે, “ભગવાનને નિવેદેલા અન્ન વડે જ બીજા દેવતાઓનું યજન કરવું; પિતૃઓને પણ તેજ આપવું (શ્રાદ્ધમાં). તેમ કરવાથી તે બધુ અનંત કાલ સુધી સ્થાયિ રહેશે. ‘ભક્તિમાર્ગની આ પણ મર્યાદા છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરતાં દોષભાગી થવાય.’

આવો નિર્ણય કરી લેવાથી અને તે નિર્ણય પ્રમાણે વર્તવાથી, પ્રભુની વસ્તુના ઉપભોગથી જે દોષ થવાની શંકા હોય, તે શંકાની નિવૃત્તિ થાય છે. આપણે પ્રભુને દેહ આદિ પોતાની કહેવાતી બધી વસ્તુઓ સમર્પી દીધી તેથી તે બધી પ્રભુની બની ગઈ. હવે પ્રભુની પ્રસાદી વસ્તુથી, જે પ્રભુની જ છે તે બધી વસ્તુઓ (દેહ આદિ) નો નિર્વાહ કરવામાં આવે તો તેથી કશો દોષ થતો નથી.

હવે સમર્પણ જે રીતે દુષિત ન થાય, તે રીતે સમન્નવવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી સમર્પણના દુષિત વસ્તુ સાથેના સંસર્ગનો નિષેધ કરે છે અને પછી કહે છે -

ન મતં દેવદેવસ્ય સામિભુક્ત સમર્પણમ્ ।

એટલે કે દેવના પણ દેવ એવા શ્રીપુરુષોત્તમને કોઈએ અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુનું સમર્પણ કરવું એ માનેલું નથી (એટલે કે એવી વાત કોઈએ પણ માનેલી નથી.)

શ્રીમહાપ્રભુજીએ સૌથી પહેલાં તો બધી વસ્તુઓ પ્રભુને સમર્પવાની આજ્ઞા કરી. પછી કહ્યું કે સામિભુક્ત સમર્પણ ન કરવું. એટલે કે પોતે જ વસ્તુ અર્ધી ભોગવેલી હોય તે વસ્તુનું સમર્પણ ન કરવું. એટલે કે જે પદાર્થમાંથી થોડોક ભાગ કોઈએ, પોતે અથવા સ્ત્રી, બાળકે કે બીજા કોઈએ અજ્ઞાનથી પોતાના ઉપયોગમાં લીધો હોય તો તે પદાર્થ પ્રભુને ધરવો કે સમર્પવો ન જોઈએ. જેમ કે કોઈ માણસ પોતાના ઉપયોગ માટે અમુક વસ્તુ લાવે અને પછી તેમાંથી થોડોક ભાગ પોતાના ઉપયોગમાં લે; પરંતુ ત્યાર પછી તેને એવું લાગે કે આ પદાર્થ તો અસમર્પિત છે. તેથી તે પેલા વધેલા ભાગને પ્રભુને સમર્પિત કરવા

ઈચ્છે તો તે ન ચાલે. એ તો સામિભુક્ત સમર્પણ કહેવાય.

સામિભુક્તનો અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દોમાં સમજી લો - ભુક્ત એટલે ભોગ અર્થાત ભોગવેલી વસ્તુ; અને ભોગ એટલે, વસ્તુ પરત્વે સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો તે. વસ્તુ સારી છે કે ખરાબ એટલે કે તે પ્રભુને સુખનો અનુભવ કરાવે એવી છે કે નહીં એ બાબતની પરીક્ષા કરવા માટે તેની કણિકા મુખમાં નાખવી (સ્વાદ જોવા માટે) કે સુંઘવી તેને સામિભુક્તપણું કહેવાતું નથી. આવું ન માનવા પાછળ કારણ આ છે કે તે વસ્તુને દેખ્યા, સુંઘ્યા કે તેનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી પણ તે વસ્તુને પોતાના ઉપયોગ માટે વાપરવાની ઈચ્છા તમને થતી નથી. અર્ધભુક્ત તો ત્યારે બને જ્યારે વસ્તુને જોતાં વૈતજ તેના ઉપયોગની (તીવ્ર) ઈચ્છા થઈ જાય. અને તેનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ન રહેવાય. વળી ઈન્દ્રિયો પોતાનો વહેવાર શરૂ કરી દે. (હાથ તે વસ્તુ લે અને મોઢામાં મૂકે) આમ થાય ત્યારે તે વસ્તુ અર્ધભુક્ત થઈ ચૂકી એવું કહેવાય. એવી વસ્તુ પ્રભુને ન સમર્પવી.

નોંધ : મારી વિનમ્ર સમજ પ્રમાણે અર્ધભુક્તનો આવો અર્થ પણ કરી શકાય. આપણે સર્વ વસ્તુનું (આજની વસ્તુનું) સમર્પણ કરવાનું છે. અને આપણે વાણીથી તે પ્રમાણે કર્યું પણ ખરું. દેહ ઈન્દ્રિય અને તેમના ધર્મો તેમજ દારા, આગાર, પુત્ર, વિત્ત આદિનું સમર્પણ વાણીથી કર્યું. પરંતુ પછીથી ઘરમાંથી એક ઓરડી ઠાકુરજીની અને બાકીનું ઘર મારા ઉપભોગ માટે છે; પત્ની પ્રભુની સેવા ભલે કરે, પરંતુ તે મારા ઉપભોગ માટે છે; એવો ભાવ રહેવો; મેં દેહ પ્રભુને સમર્પ્યો છે આથી હું પ્રભુની સેવા તો કરીશ પરંતુ દેહનો ઉપયોગ હું, મારે માટે કરીશ. એટલા માટે હું મારા દેહને શણગારીશ અને સજાવીશ આવું બધું કરવું એ પણ સામિભુક્ત કહેવાય.

ટૂંકમાં સમર્પણ આખી વસ્તુનું એટલે કે આખે આખું કરવાનું છે. અર્ધ મારે ભોગવવા માટે અને અર્ધ પ્રભુ સેવામાં પ્રયોજવા માટે નથી. મેં તો બધી વસ્તુ પ્રભુને સમર્પી દીધી છે. હવે કશું મારું નથી. તેથી તેમાંથી કોઈ વસ્તુનો ઉપયોગ હું મારે માટે ન કરી શકું.

પુત્રનું લગ્ન આવે ત્યારે લોકોમાં મારી વાહવાહ બોલાવવા માટે લાખો ખર્ચી નાખું અને ધાર્મિક કાર્યમાં પણ ધનનો ઉપયોગ છૂટથી કરું એ પણ ન ચાલે એવું કરવાથી પણ સામિભુક્ત સમર્પણ થાય. ધન, દારા, પુત્ર, ઘર આદિનો ઉપયોગ પોતાને માટે જરૂર કરવાનો છે. પરંતુ તે જરૂર પડે તેટલા પ્રમાણમાં જ અને તે પણ સેવક ભાવથી, એ વસ્તુને પ્રભુની પ્રસાદી સમજીને તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પ્રભુની આજ્ઞા લઈને ઉચિત પ્રમાણસર ઉપયોગ કરવાનો છે. ત્યારે જ તે પૂર્ણ સમર્પણ કહેવાય. નહિંતર તે સામિભુક્ત સમર્પણ બની રહે છે. એવો મારો મત છે.

ઉપર કહ્યું તેમ - (૧) અસમર્પિત વસ્તુ લેવી અને (૨) અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુનું પ્રભુને, સમર્પણ કરવું - આ બન્ને અયોગ્ય છે તેથી - તસ્માદાદૌ સર્વ કાર્યે સર્વ વસ્તુ સમર્પણમ્ । એટલે કે બધાં કાર્યોમાં, લૌકિક, વૈદિક કે સ્માર્ત-બધામાં સૌથી પહેલાં તો તે કાર્ય અંગે જરૂરી બધી વસ્તુઓનું પ્રભુને સમર્પણ કરીને પછી જ તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો. પહેલાં સર્વ વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી એટલે કે સ્ત્રી, પુત્ર, ઘરબાર, સંપત્તિ આદિ બધી જ વસ્તુઓ પ્રભુને સમર્પવી. પ્રભુને સમર્પણ કર્યા વગર તેમનો ઉયોગ ન કરવો. તેમનો ઉપયોગ કે ઉપભોગ કરતા પહેલાં, મનોમન તેમ કરવા માટે પ્રભુની આજ્ઞા માગવી. આ રીતનું સમર્પણ વાણીથી અને મનથી પણ કરી શકાય.

આ રીતે, ભક્તિમાર્ગમાં નિવેદિત વસ્તુઓને જ સ્વઉપયોગમાં લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ એકાદશ સ્કંધમાં તો ભગવાન ઉદ્ભવજીને આજ્ઞા કરે છે, અપિ દીપાવલોકં મે નોપયુંબ્યાન્નિવેદિતમ્ એટલે મને નિવેદન કરેલા દીવાનો પ્રકાશ પણ સ્વ ઉપયોગમાં ન લેવો, તેનું શું ? આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે કહ્યું છે કે,

દત્તાપહાર વચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ।

ન ગ્રાહ્યમ્ ઈતિ વાક્યં હિ ભિન્ન માર્ગ પરં મતમ્ ॥

એટલે કે પ્રભુને સમર્પેલી વસ્તુ જીવના ઉપયોગ માટે લેવાનો નિરોધ કરતી બધી શાસ્ત્રોક્ત આજ્ઞાઓ અન્ય માર્ગ માટેની છે. પુષ્ટિ માર્ગ માટેની

નથી. કારણ કે પૂજા માર્ગમાં આવું નિવેદન છે જ નહીં. ભક્તિમાર્ગમાં આવું નિવેદન છે તેથી દત્તાપહાર વચન (આપેલું ન લેવું તેવું વચન) ભક્તિમાર્ગનું નથી. ભક્તિમાર્ગથી ભિન્ન માર્ગનું છે.

ભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત પુરુષોત્તમ સેવ્ય હોવાથી શ્રીહરિના બધા ભક્તો તેમના સેવકોજ ગણાય. અને સેવકોનો નિર્વાહ પોતાના સ્વામીના ઉચ્છિષ્ટથી થાય એ ઈષ્ટ છે. તેથી સેવકે (પ્રભુના દાસે) સમર્પણ કર્યા પછી સેવક ભાવે, ભગવાનનું ઉચ્છિષ્ટ ગ્રહણ કરવાનું છે. આ આજ્ઞા વિધેયક (હકારાત્મક) છે; નિષેધક નથી; એટલે કે સેવકે ‘સમર્પિત જ લેવાનું છે’ એવી આજ્ઞા છે. ‘સમર્પિત લેવાનું નથી’ એવી આજ્ઞા નથી.

એનું કારણ એ છે કે પૂજા માર્ગમાં પ્રભુને અર્પણ કરેલ વસ્તુમાં દાન આપવાની ભાવના છે. પરંતુ જે પ્રભુનું પોતાનું છે તે વસ્તુનું દાન પ્રભુને કેવી રીતે અપાય ? ભક્તિમાર્ગથી અન્ય માર્ગમાં આપેલું પાછું ભલે ન લેવાતું હોય, ભક્તિમાર્ગમાં તો તે લેવું એ ઈષ્ટ ગણાયું છે. પ્રભુનું હતું તે પ્રભુને આપ્યું. હવે તેના સેવક તરીકે તેની પ્રસાદી તરીકે તે પાછું લેવાનું છે અને પોતાને માટે વાપરવાનું છે. આ રીતે ભક્તના વસ્તુ સમર્પણને, સ્વામી-સેવક ભાવે, સ્વામીની પ્રસાદી રૂપે, સેવક ઉપયોગમાં લે તો તેના એ કાર્યને ‘સ્વામી-સેવક ભાવનો નિર્વાહ કર્યો’ એવું કહેવાય. આ લોકમાં તો આવો વ્યવહાર જ પ્રસિદ્ધ છે. સાંભળો આચાર્યશ્રી શું કહે છે -

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધયતિ ।

તથા કાર્ય સમર્પ્યેવં સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥

એટલે કે સેવકોનો એવોજ લોકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ સ્વામીને સમર્પિને, પછી સેવકભાવે, તેની પાસેથી તે વસ્તુ પ્રસાદી રૂપે માગી લઈને, તમારે તમારું કાર્ય કરવું. એ રીતે સમર્પણ કર્યેથી બધા કાર્યોમાં નિર્દોષતા આવી જશે.

શ્રીવલ્લભ કહે છે કે જે સેવા કરે તે સેવક; અને આ લોકમાં સેવકોનો વ્યવહાર તો જાણીતો છે. તેમાં સેવક, પોતાના કાર્યના આરંભે અને અંતે એમ

બન્ને વખતે પ્રભુને (સ્વામીને) વિજ્ઞાપન કહે છે, એવું વિજ્ઞાપન કરવું એનું નામ જ નિવેદન કે સમર્પણ કહેવાય.

ગ્રંથના અંતે આચાર્યશ્રી આત્મનિવેદનનું ફળ ઉપદેશે છે. ભક્તિમાર્ગમાં કહ્યું છે “નિવેદન કરો અને તેના ફલરૂપે બ્રહ્મતા એટલે કે સંપૂર્ણ નિર્દોષતા પ્રાપ્ત કરો. બ્રહ્મના એટલે બ્રહ્મના જેવી નિર્દોષતા. અથવા દોષ રહિતતા. આ રીતે સ્વામી-સેવકના સંબંધથી આ લોકમાં થતા બધા વ્યવહારો દ્વારા જીવને બ્રહ્મતા એટલે કે દોષ રહિત અને ભગવદ્ વસ્તુનું સરખાપણું સિદ્ધ થશે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે. “નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ” તેથી, બ્રહ્મસંબંધ કર્યા પછી, સેવક ભાવે, કેવળ સમર્પિત વસ્તુ જ લેવાથી, જીવ બ્રહ્મ સમાન (નિર્દોષ) બની જશે. તેના કલિકાલ જનિત દોષો જતાં રહેશે અને તેમણે કરેલી સેવાનો પ્રભુ અંગીકાર કરશે.

આ રીતે - (૧) સર્વ દોષોની નિવૃત્તિનો ઉપાય બતાવીને અને (૨) નિર્દોષતા પ્રાપ્ત કરવાથી ભગવદ્ સેવા સામેના જે પ્રતિબંધો છે તે બધાની સત્તા છીનવાઈ જાય છે એવું સપ્રમાણ સિદ્ધ કરીને હવે -

ભક્તિમાર્ગના અનઅધિકારીઓના અવિશ્વાસ અને સંશયને કારણે તેમનો સર્વનાશ ન સર્જાય એટલા માટે, આચાર્યશ્રી તેમને, આ બધી વસ્તુ, એક બહુ ઉત્તમ દષ્ટાંત દ્વારા સમજાવે છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

ગંગાત્વં સર્વદોષાણાં ગુણદોષાદિ વર્ણના ।

ગંગાત્વે ન નિરૂપ્યા સ્યાત્તદ્વદ્વાપિ ચૈવ હિ ॥

એટલે કે શ્રીગંગાજીમાં મળેલાં ગટર અને ખાળ વગેરેનાં જળના બધા દોષોની નિવૃત્તિ થઈને તે જળને નિશ્ચયે કરીને ગંગાત્વં (ગંગાપણુ - ગંગા જેવું પૂર્ણ નિર્દોષત્વ અને પવિત્રતા તથા શુદ્ધતા) સિદ્ધ થાય છે. પછી એ બધાં (ગટર-ખાળ વગેરેનાં) જળ ગંગામય બની જાય છે. અને ગંગાજળ તરીકે જ ઓળખાય છે. તેવું જ અહીં પણ સમજવું. બ્રહ્મસંબંધમાં પણ નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ (બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે) ઈત્યાદિ શ્રુતિ વડે, બ્રહ્મને નિવેદિત કરવાથી, નિવેદિત પદાર્થોને બ્રહ્મ સમાન નિર્દોષપણુ અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે એવું

સમજવું.

ગંગાજીમાં ભળતા પહેલાં ગટર કે ખાળના પાણીનું વર્ણન, તેના ગુણદોષના આધારે કરવામાં આવે છે. એટલે તે ગંદુ, ગંધાતુ, અપવિત્ર જળ છે એવું તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પરંતુ ગંગાજીમાં ભળી ગયા પછી તેનું વર્ણન ગંગાજળ તરીકે જ થાય છે. એટલે કે તેને ગંગાજળ સમજીને તેને પવિત્ર, શુદ્ધ અને નિર્મળ સમજી તેમાં સ્નાન, પાન અને આચમન કરવામાં આવે છે. કેટલી બધી તર્કશુદ્ધ અને અસરકારક આ દલીલ છે !

ગ્રંથનું સમાપન કરતાં એટલું જરૂર કહી શકાય કે “પ્રભુના ચરણકમળના અંગૂઠામાંથી નીકળીને, બ્રહ્માંડ ભેદીને ભૂતલ પર આવેલ ગંગાજી સાથેના સંગથી જે રીતે બીજાં બધાં-પવિત્ર, અપવિત્ર, ગંદા, ડહોળાં, ગંધાતાં કે નિર્મળ-જળ પણ ગંગાજી જેવાં શુદ્ધ, પવિત્ર બની જાય છે તે રીતે સાક્ષાત પુરુષોત્તમ સાથે સંબંધ થતાં ચેતન કે અચેતન વસ્તુ કે પ્રાણીઓના બધા દોષોની નિવૃત્તિ થઈ તેઓ બ્રહ્મત્વ પામી જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય !

અહીં ગ્રંથની સમાપ્તિ થાય છે. પરંતુ તેના ઉપર લખાતી ટીકાની સમાપ્તિ થતી નથી. આ ગ્રંથનું નામ છે સિદ્ધાંત રહસ્ય. તે સંસ્કૃતમાં લખાયેલો છે - તેનો અર્થ સમજીને તેને યાદ રાખવા માટે હું, તે આખા ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં સમ્પલોકી ભાષાંતર (મોડાસા નિવાસી પ.ભ. શ્રીમથુરદાસ લાલજીભાઈ ગાંધીએ કરેલું સમ્પલોકી ભાષાંતર) અહીં રજૂ કરું છું.

સમ્પલોકી ભાષાંતર (સિદ્ધાંત રહસ્યનું)

શ્રાવણે શુકલ પક્ષે ને એકાદશી મહાનિશે

કહ્યું સાક્ષાત્ ભગવાને શ્રીમદ્ વલ્લભદેવને ... (૧)

ગ્રંથ સિદ્ધાંત રહસ્યે તેમણે તે કહ્યું બધું

કહું તે સાર રૂપે હું, વંદી ગુરુપદને વિષે ... (૨)

બ્રહ્મ સંબંધથી દોષો દેહના ને જીવના બધા

થશે નિવૃત્ત તે સર્વે, દોષો પાંચ પ્રકારના ... (૩)

સહજા, દેશ-કાલોત્થા, સંગના અને
 સ્પર્શના તથા લોક વેદે નિરૂપેલા
 ભક્તિ માર્ગે નથી માન્યા, સંબંધ બ્રહ્મનો થતાં ... (૪)
 અન્યથા એ બધા દોષો, નિવૃત્તના થતા કદી
 અસમર્પિત વસ્તુઓ તે માટે સહુ છોડવી ... (૫)
 આત્મનિવેદની ભક્તો અર્પે જે કાંઈ ઈશને
 કરે નિર્વાહ તેનાથી, અર્પે ના અર્ધ ભુક્ત જે ... (૬)
 દાન પાછું ન લેવાય અન્ય માર્ગ વિષે કહ્યું
 ભક્તિ માર્ગે નથી માન્યું, પ્રસાદ અર્પણે થતું ... (૭)
 જેમ વ્યવહાર લોકોમાં ચાલે સેવકનો બધે
 સમર્પી ભક્ત નિજ કર્મોને, સહેજે બ્રહ્મત્વ પામશે ... (૮)
 અશુદ્ધજળ ગંગામાં ભળી, ગંગાત્વ પામતાં
 સમર્પણે બધાં કાર્ય તેમ બ્રહ્મત્વ પામતાં ... (૯)

આ ગ્રંથમાં જે મહામંત્રનો ઉલ્લેખ છે તે મહામંત્રને ગદ્યમંત્ર કહેવામાં આવે છે. ૮૪ અક્ષરનો એ મહામંત્ર ગદ્યમાં હોવાથી તેને ગદ્યમંત્ર નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેને નિવેદન મંત્ર, બ્રહ્મસંબંધનો મંત્ર વગેરે નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. પુષ્ટિ જીવોના કૃષ્ણ સાથેના અતૂટ સંબંધનો એ અદ્ભુત લેખ છે. તેમાં જીવે ભગવાન કૃષ્ણને કરેલું આત્મનિવેદન છે. જ્યાં સુધી આ મંત્ર દ્વારા દીક્ષા લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વૈષ્ણવતા ન આવે; ભગવદ્ સેવામાં અધિકાર ન મળે; બ્રહ્મ સાથે જીવનો પરિણય ન થાય.

આ મહામંત્ર સાક્ષાત્ ભગવાને પ્રકટ થઈને શ્રીવલ્લભને આપ્યો છે. અને તે સમયે શ્રીનાથજીએ પોતે શ્રીવલ્લભ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે “આ મંત્ર દ્વારા જે જીવનો સંબંધ તમે મારી સાથે કરાવશો તેનો હું સ્વીકાર કરીશ. એટલું જ નહીં પરંતુ તેનો પકડેલો હાથ હું કદી પણ નહીં છોડું.

બ્રહ્મસંબંધ મંત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે :-

“ભગવાન કૃષ્ણથી વિખૂટા પડે, હજારો વર્ષોનો સમય વ્યતિત થઈ ગયો છે; તેમ છતાં, કૃષ્ણના વિયોગને કારણે, મારા હૃદયમાં, તાપ અને કલેશનો જે આનંદ થવો જોઈએ તે, જેને થયો એવો હું -

હે ભગવાન કૃષ્ણ મારા દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અંતઃકરણ અને તે બધાના ધર્મો, અને તે ઉપરાંત, સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સ્નેહીજનો, ધન, આ લોક અને પરલોક આ બધુજ, મારા આત્મા સહિત, આપને સમર્પિત કરું છું. હું દાસ છું; હે કૃષ્ણ! હું તારો છું.”

આ ગદ્ય મંત્રના છેલ્લા પાંચ અક્ષર - કૃષ્ણ તવાસ્મિ - ને પંચાક્ષર નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ગદ્યમંત્ર દ્વારા જીવ પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને સમર્પણ કરે છે. અને પંચાક્ષર દ્વારા જીવ ભગવાન કૃષ્ણ સાથેના પોતાના સ્વામી-સેવક સંબંધનો સ્પષ્ટ એકરાર કરે છે.

બ્રહ્મસંબંધના આ મંત્રના ભાવાર્થને વ્યક્ત કરતું એક પદ છે. તે સરળતાથી યાદ કરી શકાય તેવું છે. તેથી તે પણ અહીં રજૂ કરું છું -

બ્રહ્મસંબંધ મંત્રના ભાવાર્થનું પદ

સહસ્ત્રો વરસ વીતી ગયાં,
થયો પ્રિય પ્રભુનો વિયોગ રે
પ્રીતમ ક્યારે મળે રે ટેક
ભાન સ્વરૂપનું ભૂલતાં
થયો તાપ કલેશ આનંદ દૂર રે ... પ્રીતમ ...
ગુરુદેવે ભાન કરાવીયું ને
થયું સાચા સંબંધ કેરું જ્ઞાન રે ... પ્રીતમ ...
મૂળ કાખ્યાં ભવ રોગનાં
કરી અહંતા મમતા દૂર રે ... પ્રીતમ ...
અહંતા વસેલી દેહાદિમાં રે
તે અર્પી પ્રભુજીને ચરણ રે ... પ્રીતમ ...

દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ ને (વળી)
 અંતઃકરણ, તેમના ધર્મ સહિત રે ... પ્રીતમ ...
 મમતાનાં સ્થાન હવે સાંભળો
 ચિત્ત રાખીને તમે સ્થિર રે ... પ્રીતમ ...
 સગાં-સ્નેહી, સ્ત્રી, સૂત ને વળી
 ઘર અને ધન માત્ર રે ... પ્રીતમ ...
 આ લોક, પરલોક, આત્મા સહિત
 ધર્મ વહાલમના ચર્ણ સમીપ રે ... પ્રીતમ ...
 સર્વ સમર્પણ થયું શ્યામ શું
 થયો વહાલા શું નિત્ય સંબંધ રે
 પ્રીતમ મળી ગયા રે ... ટેક ...
 અમે થયાં પ્રીતમનાં લાડીલાં
 વહાલે નિશ્ચય કર્યો અંગીકાર રે ... પ્રીતમ મળી...
 આત્મ સંબંધ થયો નિજ નાથ શું
 થઈ અપ્રિય સંસારી રીત રે ... પ્રીતમ મળી...
 દાસ તમારો (હે) નાથ હું
 એમ ઉચ્ચારું દિવસ ને રાત રે ... પ્રીતમ મળી...
 પ્રેમી પ્રીતમ મીલન વિના
 કયમ બૂઝે હૃદય કેરી આગ રે
 પ્રીતમ મળી ગયા રે.

બ્રહ્મસંબંધ મંત્રની સમજૂતી

(અમારા પુષ્ટિ-સાર-સંગ્રહ ગ્રંથના આધારે)

જીવને ભગવાન કૃષ્ણથી વિખુટા પડે હજારો વર્ષોનો સમય વ્યતીત
 થયો. સહસ્ર પરિવત્સર એટલે માત્ર એક હજાર વર્ષ નહીં; પરંતુ અગણિત વર્ષ.
 પ્રભુને રમણ કરવાની ઈચ્છા થઈ અને “ઈચ્છા માત્રેન્” સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ.
 જેમ અગ્નિમાંથી તણખા ઝરે તેમ કૃષ્ણમાંથી જીવો ઉત્પન્ન થયા. આમ કૃષ્ણે

પોતે પોતાનામાંથી જ જીવો ઉત્પન્ન કર્યા. સૃષ્ટિના એ સર્જનકાળને માપવાનું ક્યું સાધન છે આપણી પાસે ? કોઈ નહીં; એટલા માટે જ ‘સહસ્ર પરિવત્સર’ કહ્યું છે.

આવા અપરિમિત સમયથી જ શ્રીકૃષ્ણથી અલગ થયો. તેને કૃષ્ણનો વિયોગ થયો. જીવ કૃષ્ણનો અંશ છે; અંશમાં અંશીના બધા ગુણો હોય. જીવમાં ભગવાનના બધા ગુણ ધર્મો હતાં. પરંતુ કાળે કરીને તેનામાંથી આનંદ ધર્મનો તિરોભાવ થયો. તેમ થતાં ષડધર્મી પ્રભુના, એ છ ધર્મોનો પણ તિરોભાવ થયો. તે દીન અને હીન બન્યો. પરંતુ તેથી વધુ દુઃખદાયક વસ્તુ તો એ બની કે તે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ભૂલી ગયો. પોતે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તેનો અંશ છે, એ ભુલાઈ ગયું.

આ રીતે, વિયોગ થતાં, સંયોગની દશા પુનઃપ્રાપ્ત થવી જોઈએ. ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી અલગ થયેલા જીવે ફરીથી ભગવાનમાં મળી જવું જોઈએ. પરંતુ એવું ત્યારે જ થઈ જ્યારે તેને ઓછામાં ઓછું એટલું જ્ઞાન તો હોય જ કે તેને કૃષ્ણથી વિયોગ થયો છે.

અને વિયોગનું જ્ઞાન થાય તો વિયોગથી ઉત્પન્ન થતાં તાપ અને કલેશ પણ ઉત્પન્ન થાય. રાસલીલામાં ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણે વેણુનો નાદ કરીને બોલાવી. તેમની પરીક્ષા કરી. પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતાં, તેમની સાથે લઘુરાસ લીલા આદરી. પરંતુ તેમ થતાં, જ્યારે તેમનામાં અહમ્નો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે ભગવાન અદૃશ્ય થયા. અને એર રીતે તેમણે ગોપીજનોને નિજ (કૃષ્ણ) વિરહ જનિત, તાપકલેશનો અનુભવ કરાવ્યો હતો.

કૃષ્ણ વિરહથી ગોપીઓને જે તાપ અને કલેશનો અનુભવ થયો હતો તેવો તાપકલેશ જીવને ત્યારે થાય જ્યારે તેનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ ગોપીઓના પ્રેમ જેવો હોય. પરંતુ જ્યાં એ જીવ પોતાના સ્વરૂપને જ ભૂલી ગયો હોય ત્યાં એવો પ્રેમ તે ક્યાંથી લાવે ? તેને તાપકલેશ થાય તો તે તેનું મહદ ભાગ્ય લેખાય. એવો તાપ-કલેશ થાય તો તેનામાંથી જે આનંદ ધર્મ લુપ્ત થઈ ગયો છે તેનો આવિર્ભાવ થાય.

કોઈને એમ થાય કે તાપ અને કલેશથી તો દુઃખ થાય. તેનાથી આનંદ કેવી રીતે થાય ? એનો જવાબ એક જ છે - “ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે” જોણે વિરલ માણ્યો હોય તે જાણે કે વિયોગમાં કેટલો આનંદ છે. પૂછો ગોપીઓને. અરે પૂછો પેલા ગજજન ધાવનને. વિયોગમાં જો આનંદ ન હોય અને જો તેમાં કેવળ દુઃખ જ હોય તો વિયોગનો અનુભવ કોઈ ન કરે. વિયોગમાં જો કેવળ દુઃખ જ હોય તો એવું વિયોગ-દુઃખ પોતાને મળે એવી કામના કોઈ ન કરે. અને મારા ગુરુદેવે તો લખ્યું છે -

यस्य दुःखं यशोदाया नंदादीनां च गोकुले ।

गोपीकानां तु यदुःखं तदुःखं स्यान्मय क्वचित् ॥

એટલે કે ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને શ્રીનંદરાયજી વગેરે વ્રજવાસીઓને તેમજ શ્રીગોપીજનોને થયું તેવું દુઃખ ક્યારેક મને પણ થાયો. એવી કામના આપશ્રીએ તો કરી છે. એ વિરલમાં પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવી આપવાની શક્તિ હશે એટલા માટે જ ને !

કૃષ્ણ ગોકુળ છોડી મથુરા ગયા. પછી તો ઘણાં વર્ષે, સૂર્ય ગ્રહણ નિમિત્તે તેઓ કુરુક્ષેત્ર તીર્થમાં ગોપીકાઓને મળ્યા. એટલાં બધાં વર્ષોનો વિરલ ગોપીઓએ કેવી રીતે હૃદયમાં સંઘરી રાખ્યો હશે ? જો એ વિરલ દુઃખદાયક જ હોત તો તેનાથી તેમનો દેહ છૂટી ગયો હોત. પરંતુ એ વિરલ દુઃખદાયક ન હતો; આનંદ પ્રદાયક હતો. વિરલના એ આનંદને પોતાની મહામુલી મુડી માનીને, ગોપીજનોએ તેને પોતાના હૃદયમાં સંઘરી રાખ્યો. કૃષ્ણ વિરલનો એ આનંદ જો લૌકિક આનંદ (વિષયાનંદ) હોત તો તે દુઃખદાયક જરૂર હોત. પરંતુ તે અલૌકિક હતો. એ તો ગોપીજનોનો વિરલાનંદ હતો. કૃષ્ણપ્રેમી વિરલીજનોનો વિરલાનંદ હતો.

આવો વિરલાનંદ જીવમાં હોવો ઘટે. પરંતુ જીવના હૃદયમાંથી તેનો તો તિરોભાવ થઈ ગયો છે. અને અનુલક્ષીને ગદ્યમંત્રમાં કહ્યું છે - તાપકલેશાનંદ તિરોભાવઃ એટલે કે તાપ કલેશ આનંદનો તિરોભાવ.

કૃષ્ણથી અલગ પડેલા જીવનું સ્વરૂપ ગદ્યમંત્રમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યું

છે- સહસ્ર પરિવત્સર મિત કાલ જાત કૃષ્ણ વિયોગ જનિત તાપ કલેશાનંદ તિરોભાવ : અર્થાત જીવ હજારો વર્ષથી કૃષ્ણનો વિયોગ પામેલો છે. એ વિયોગને કારણે તાપ કલેશ જનિત આનંદ તેનામા હોવો જોઈએ. પરંતુ એવો આનંદ જેનામાં નથી રહ્યો એવો એ જીવ છે.

એવો જીવ એટલે 'હું' (અહમ) કૃષ્ણ એટલે 'તું' અને જીવ એટલે હું. હું અને તું નો ભેદ પ્રકટયો છે બન્ને સ્વરૂપ તો એક છે. છતાં બન્ને અલગ બની ગયા છે. કૃષ્ણ જીવને માટે તું બની ગયો છે. અને જીવ પોતાને માટે પોતે હું બન્યો છે. એવો એ હું ને સંસાર વળગ્યો. તે સંસારમાં ફસાયો. જીવનું સાંસારિક સ્વરૂપ એટલે તેનું અહંતા મમતામય સ્વરૂપ. હું એટલે અહંતા અને મારું એટલે મમતા.

બ્રહ્મસંબંધના આ મંત્ર દ્વારા, મારા સર્વજ્ઞ અને સમર્થ ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે મારો સંબંધ બ્રહ્મ સાથે કરાવ્યો છે. પહેલા તો આપશ્રી જીવને તેનું અહંતા મમતામય રૂપ બતાવે છે. અને પછી અહંતા અને મમતામય બધા વિષયો કૃષ્ણને સમર્પવાની આજ્ઞા તેઓ જીવને કરે છે.

આથી જીવ હવે આગળ વધે છે. તે કહે છે, “એવો હું, હે કૃષ્ણ, તને ત્રણ પ્રકારની વસ્તુઓ કે વિષયો સમર્પણ કરું છું.”

જીવ કહે છે, ‘કૃષ્ણ’ તે શ્રીકૃષ્ણ નથી કહેતો. કારણ સ્પષ્ટ છે. શ્રીકૃષ્ણ એટલે શ્રી સહિત કૃષ્ણ. એટલે કે સ્વામિનીજી શ્રીરાધા (કૃષ્ણની આહ્લાદિની શક્તિ) સહિત સ્વામી. એ છે સ્વામીનું સંયોગાત્મક સ્વરૂપ. પરંતુ આપણને અત્યારે જરૂર છે. સ્વામી કૃષ્ણના વિયોગાત્મક સ્વરૂપની - શ્રી સહિત કૃષ્ણની, એટલા માટે ‘ભગવતે કૃષ્ણાય’ ભગવાને કૃષ્ણ કહ્યું. એનું કારણ એ છે કે જો જીવ બ્રહ્મથી અલગ પડ્યો હોય તો બ્રહ્મ પણ જીવથી અલગ થયો હોય ને ! તેથી અહીં બ્રહ્મના વિયોગાત્મક સ્વરૂપ ‘કૃષ્ણ’ ને જીવ વિનંતી કરે છે, “હે કૃષ્ણ! હું તને ત્રણ પ્રકારની વસ્તુઓ સમર્પણ કરું છું.”

જીવ ત્રણ પ્રકારના એ કયા વિષયો પ્રભુ કૃષ્ણને સમર્પણ કરે છે ? યાદ રાખો. ભૂલશો નહીં; જીવને તેનું સ્વરૂપ ભુલાવી દેનાર બધા જ વિષયો તે

કૃષ્ણને અર્પણ કરે છે. યથા - (૧) બધા અહંતા મય વિષયો - દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ તથા એ બધાના ધર્મો (કાર્યો). (૨) બધા મમતામય વિષયો - સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સંબંધીઓ, સંપત્તિ આ લોક અને પરલોક અને (૩) આત્મા (કે જે બ્રહ્મથી અલગ પડ્યો છે તે)

જીવના અહંતામય વિષયો ચાર છે. યથા - દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ. આપણે એ ચારેને હું સમજીએ છીએ. દેહ એટલે હું. ઈન્દ્રિયો એટલે હું; પ્રાણ અને અંતઃકરણ એટલે પણ હું. તેમના દ્વારા થતાં બધાં કાર્યો મેં કર્યાં, એવું આપણે કહી શકીએ છીએ. તેથી આપણી એ અહંતા દૂર કરવા માટે એ ચારેને તેમના ધર્મ (કાર્યો) સહિત કૃષ્ણને અર્પણ કરવાં.

પ્રથમ દેહ - પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ (તેજ) આ પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું એ પુતળું છે. તેને દેહ કહે છે. દેહ જતાં એ પંચમહાભૂતો પોતપોતાનામાં ભળી જશે. પૃથ્વી માટીમાં, જળ જળમાં, વાયુ વાયુમાં, અગ્નિ અગ્નિમાં અને આકાશ અવકાશમાં લય પામી જતાં કશું બાકી નહીં રહે. હું જતું રહેતાં શૂન્ય બાકી રહેશે. આ રીતે, આપણો આ દેહ અહમ્ (અહંતા) નો પહેલો વિષય છે. હે કૃષ્ણ - તે તને સમર્પણ.

પછી ઈન્દ્રિયો - તે દશ છે; પાંચ કર્મેન્દ્રિયો યથા વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપરથ. અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો યથા આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા. હે હરિ ! તે તને સમર્પણ.

ત્રીજું પ્રાણ - શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદા જુદા પ્રકારના વાયુ રહે છે તેને પ્રાણ કહે છે. તે જુદા જુદા કાર્યો કરે છે. એવા વાયુ દસ પ્રકારના છે. યથા - (૧) પ્રાણવાયુ - હૃદયમાં રહે છે અને ઊંચે ગમન કરે છે, (૨) અપાન વાયુ - ગુદામાં રહે છે અને નીચે ગમન કરે છે, (૩) વ્યાન વાયુ - આખા શરીરમાં રહે છે, (૪) ઉદ્દાન વાયુ - કંઠમાં રહે છે, (૫) સમાન વાયુ - નાભિમાં રહે છે, (૬) નાગ વાયુ - જઠરમાં રહીને પાચનનું કાર્ય કરે છે, (૭) કુર્મ વાયુ - આંખની પાંપણ ઉઘાડ-બંધ કરવાનું કામ કરે છે, (૮) કુકલ વાયુ-ભૂખ લગાડે છે, (૯) દેવદત્ત વાયુ - બગાસુ લાવી ઊંઘ પ્રેરે છે, (૧૦) ધનંજય વાયુ -

આખા શરીરમાં વ્યાપીને તેને ગતિ આપે છે.

આ દસે પ્રકારના વાયુ પણ હે કૃષ્ણ ! તને સમર્પણ.

ચોથું અંતઃકરણ : અંતઃકરણ ચાર પદાર્થોનું બનેલું હોય છે - (૧) મન, (૨) બુદ્ધિ, (૩) ચિત્ત અને (૪) અહંકાર. મન સંકલ્પ-વિકલ્પ એટલે કે સારા-ખોટા વિચારો કરે છે. બુદ્ધિ મનના સારા-નરસા વિચારોને આચરણમાં મુકવાની સલાહ આપવાનું કાર્ય કરે છે, ચિત્ત - મન અને બુદ્ધિ એ મળીને જે નિર્ણય કર્યો હોય તેને અમલમાં મુકવાનું કાર્ય (વૃત્તિ) ચિત્ત કરે છે.

અને અહંકાર એ તો જીવનું અભિમાન પોતે છે. જે કાંઈ થાય છે તે હું જ કરું છું એવી ભાવનાને તે પોષે છે. હે કૃષ્ણ, એ બધાં તને સમર્પણ.

અને છેલ્લે તદ્ધર્માનિ એટલે કે એ ચારેયનાં કર્મો (ધર્મો) હે પ્રભુ, મેં તને દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ એ ચારેય અર્પણ કર્યાં. એ તેના ધર્મો (તેના દ્વારા થતાં કાર્યો) પણ તને અર્પણ કરું છું. દેહનાં કાર્યો છે - કામ, ક્રોધ, હાસ્ય, રુદ્ધન આદિ વિકારો - એ બધા વિકારોનું સમર્પણ હું તને કરું તો એ પણ તારામય બની જાય. પછી તો હે નાથ ! હું તારામય બનેલા એ દેહ વડે ભગવદ્ સેવા કરી શકું. વાણી દ્વારા તારા ગુણગાન કરું, કોઈની નિંદા ન કરું. હાથ દ્વારા હરિ, ગુરુ, વૈષ્ણવની સેવા કરું. પગ દ્વારા સેવાના સ્થળે જાઉં. મંદિરે જઈ દર્શન પણ કરું. હાથ-પગ દ્વારા તારી સેવા ત્યારે જ થાય જ્યારે તે તને સમર્પિત થયાં હોય. અને તારાં બની ગયાં હોય. ગુદા અને ઉપસ્થ દ્વારા, મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરીને, શરીરને નિરોગી રાખીને, મારા શરીરને સદા તારી સેવાને યોગ્ય રાખું. મારો દેહ સદા તારી સેવા કરવા તત્પર રહે; તેનામાં રોગ કે આળસ ન આવે. જો તે રોગથી પીડાય તો તે તારી સેવાથી વિમુખ બની જાય. એટલા માટે હે કૃષ્ણ - મારી આ પાંચેય કર્મેન્દ્રિયો તને સમર્પણ કરું છું.

હવે જ્ઞાનેન્દ્રિયનાં કર્મો - મારી બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અત્યારે તો વિષયભોગમાં મસ્ત બનેલી રહે છે. પરંતુ તને સમર્પિત થતાં તે ભગવદ્ ભક્તિમાં મસ્ત બની રહેશે. પછી તો હું આંખ દ્વારા તારાં દર્શન કરીશ; તારા સ્વરૂપને જોઈ આનંદ પામીશ. કાન દ્વારા તારી કથા અને કીર્તન સાંભળીશ. નાક

દ્વારા તારી સેવામાં રાખેલ પદાર્થો સુગંધયુક્ત છે કે નહીં તેની ચકાસણી કરીશ; અને માત્ર સુગંધયુક્ત પદાર્થોનો જ તારી સેવામાં ઉપયોગ કરીશ. તને ભોગ ધરવાની સામગ્રી સરસ અને સુગંધીદાર છે કે નહીં તે જાણીશ. તે સામગ્રી બળી ગયેલી, બગડી ગયેલી કે દુર્ગંધ વાળી હશે તો હું તેને ફેંકી દઈશ અને નવી સામગ્રી સિદ્ધ કરીશ.

જીભ દ્વારા તારાં ગુણગાન કરીશ. તારે માટે સિદ્ધ કરાયેલ સામગ્રી ઉત્તમ પ્રકારની છે કે નહીં, તે નાક વડે નહીં સમજાય ત્યારે જીભ દ્વારા ચાખીને તેની ખાતરી કરીશ. જો હું એવું કરું તો હે નાથ ! તેને અસમર્પિત કે સામિભૂક્ત ન સમજીશ.

અને ચામડી દ્વારા (ત્વચા દ્વારા), બધી સામગ્રી તને અનુકૂળ આવે એવી છે કે નહીં તે જોઈ લઈશ. ગરમ સામગ્રીથી તું દાઝી ન જાય તે હું જોઈશ. કામ વિષયનું સુખ ભોગવીશ. પરંતુ તારી સેવામાં ઉપયોગી થાય તેવા બાળકો ઉત્પન્ન કરવા માટે જ તેમ કરીશ. મારા વિકારોને પોષવા માટે હું કામ સુખ ભોગવીશ નહીં.

આ રીતે દેહનાં અને ઈન્દ્રિયોનાં તમામ કાર્યો તને અર્પણ કરવાથી, તે બધાં પવિત્ર બની જશે. અને અપવિત્ર કાર્યો હું કરીશ નહીં. કારણ કે દેહ અને ઈન્દ્રિયો તેને સમર્પિત કરેલ હોઈ, એ બધી ઉપર તારોજ અધિકાર છે. મારા આનંદ કે સુખ ખાતર હું તેનો ઉપયોગ નહીં કરું. હે નાથ, તે બધાંનો ઉપયોગ હું તારા સુખને ખાતર (તત્સુખાય) કરીશ.

પ્રાણના કાર્યો : હે પ્રભુ ! મારા દસે પ્રકારના પ્રાણ (વાયુ) દ્વારા જે જે કાર્યો થાય છે તે બધાં પણ તને સમર્પણ. બધા વાયુ તારી ઈચ્છાને આધિન તો છે જ, પરંતુ તને સમર્પિત થતાં હવે તે બધા તારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ ચાલે એવું હું ઈચ્છીશ. સુખ મળે કે દુઃખ, રોગી મળે કે નિરોગી (શરીર) – એ બધુ તારી ઈચ્છા પ્રમાણે છે એવું મારીને હું તે દુઃખસુખ આદિને સહર્ષ સ્વીકારીશ.

અંતે અંતઃકરણના કાર્યો : આ બધુ તને સમર્પણ કર્યા પછી મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ બની જશે. હવે તે ખોટા વિચારો નહીં કરે. કેવળ સેવોપયોગી

મનોરથો જ કરશે. તને સમર્પિત થતાં નિર્મળ બનેલ મારી બુદ્ધિ મારી પાસે સારાં કાર્યો જ કરાવશે. વૈષ્ણવ ગાયત્રીમાં શ્રીવલ્લભ આજ્ઞા કરે છે, “બુદ્ધિપ્રેરક કૃષ્ણસ્ય પાદપદ્મં પ્રસિદ્ધતુ” અર્થાત બુદ્ધિના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળ પ્રસન્ન થાવ. મેં મારી બુદ્ધિ તો તને સમર્પિત કરી. તેને હવે તું સદા પ્રેરણા આપજે. તેમ થતાં, તારી પ્રેરણા પામેલી મારી બુદ્ધિ મને સત્કાર્યો કરવા પ્રેરશે.

મારા ચિત્તમાં તારું મનમોહક રૂપ હશે. તેથી મારું ચિત્ત ભગવદ્ સેવામાં લાગેલું રહેશે. અને અહંકારને કારણે હવે હું એમ નહીં માનું કે “હું જ બધુ કરું છું” મારું કર્તાપણાનું અભિમાન હવે દૂર થશે. બધું તું જ તારી ઈચ્છા પ્રમાણે કરે છે. હે કૃષ્ણ ! મારા અંતઃકરણનાં (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારનાં) કાર્યો તને સમર્પિત.

આ પ્રમાણે અહંતાના બધા વિષયો સમર્પિત કર્યા પછી, મમતાના બધા વિષયો સમર્પિત કરવાના છે.

મમતાનો પહેલો વિષય છે ‘દારા’ એટલે પત્ની (દારા એટલે પત્ની) આ શબ્દ સાપેક્ષ છે. સાપેક્ષ એટલે જેના હોવાથી બીજી કોઈ વસ્તુ હોવાની અપેક્ષા રહે તે. દારા કહો એટલે તેની અપેક્ષાએ પતિ હોવો જોઈએ. તેથી દારાનું સમર્પણ કરવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. પુરુષ દારાનું સમર્પણ કરે ત્યારે તે પોતાની પત્નીનું સમર્પણ કરે છે પરંતુ સ્ત્રી જ્યારે દારાનું સમર્પણ કરે ત્યારે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે હોય છે - દારા એટલે હું જેની દારા છું એવો મારો પતિ. સ્ત્રી અને પુરુષનું અભેદ મનાયેલું છે. અને સ્ત્રી ભાવનો લય પુરુષમાં થતાં બધા જીવોને પુરુષ માનવામાં આવેલા છે. પુરુષનો પુરક જીવ એટલ સ્ત્રી, તેની પત્ની. જો સ્ત્રી પુરુષના રૂપે રહે તો પુરુષથી ભગવદ્ સેવા ઉત્તમ રીતે થાય. પરંતુ જો સ્ત્રીનો વિષયભોગ માટે ઉપયોગ થાય તો ભગવદ્ સેવામાં બાધા આવે. તેથી સૌ પ્રથમ તો જેને હું મારી પત્ની માનું છું તે તને સમર્પણ. જેને હું મારું માનું છું તે બધામાં મને સૌથી વધુ મમતા વળગી હોય તો તે મારી સ્ત્રીમાં. તેથી સૌથી પહેલા ‘દારા’ નું સમર્પણ.

પછી આગાર એટલે ઘર : શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ગૃહ સર્વાત્મના ત્યાજ્ય. એટલે સર્વાત્મભાવપૂર્વક ગૃહનો ત્યાગ કરવો. એનો અર્થ એવો નથી કે ઘર છોડી વનમાં ચાલ્યા જવું. એનો અર્થ એવો છે કે ઘરમાં ભગવાન બિરાજે છે. તેથી ઘરનો ઉપયોગ ભગવદ્ સેવા માટે કરવો. ઘરમાં આસક્તિ ન રાખવી. તેથી હે પ્રભુ, એ ઘર પણ તને સમર્પિત.

પછી પુત્ર - પુત્ર શબ્દ પણ સાપેક્ષ છે, પુત્ર શબ્દ બોલો એટલે તેની અપેક્ષાએ પિતા હોવો જોઈએ. તેથી જ્યારે નાનાં બાળકો પુત્રનું સમર્પણ કરે ત્યારે તેનો ભાવ આ રીતે સમજવો.

“હું જેનો પુત્ર છું એવા મારા પિતાનું હું સમર્પણ કરું છું.”

આ રીતે વિચારતાં સ્ત્રી-બાળકોને પણ બ્રહ્મ સંબંધ કરાવતી વખતે દારા કે પુત્રનું સમર્પણ કરવામાં વાંધો નથી. એટલે બધાં સંતાન. સંતાનની જરૂર છે પ્રભુસેવામાં મદદરૂપ તેઓ થાય તે માટે. પરંતુ હે પ્રભુ મેં તો વિષયાસક્ત બનીને સંતાન પેદા કર્યા છે. હવે શું કરવું ? તો કે એ બધાં સંતાન પ્રભુને સમર્પિ દેવાં. જો તેઓ તારી સેવામાં મદદરૂપ થશે તો તારા પ્રસાદ રૂપે તેમની સાથે હું સંબંધ રાખીશ અને પ્રભુ સેવામાં તેમને પ્રયોજીશ, નહીં તો તેનો ત્યાગ કરીશ. તેથી હે પ્રભુ, પુત્ર પણ તને સમર્પિત.

પછી આત્મ એટલે કુટુંબીજનો. તેઓ સેવા કાર્યમાં મદદ ન કરે તેવાં હોય તો ભલે. પરંતુ ઓછામાં ઓછું તેઓ સેવાકાર્યમાં વિક્ષેપ ન પાડે તેવાં હોવા જોઈએ. તેઓ જાતે સેવાકાર્યમાં સહાયક ન બને તો પણ મને સેવાકાર્ય કરવામાં સગવડ આપે તેવાં હોવા જોઈએ. હું સેવા કરીશ. તેઓ મને સેવામાં બાધક ન બને અને સેવા કાર્યમાં સગવડ આપે એવાં હોય તો બસ. તેઓ એવાં ક્યારે બને ? જો તેઓ પણ તારાં બને તો. તેથી હે પ્રભુ, મારાં એ આત્મજનોનું પણ તને સમર્પણ કરું છું.

હવે વિક્ત : વિક્ત એટલે ધન. ધન તે જ મને આપ્યું છે. પરંતુ અવિદ્યાર્થી પ્રેરાઈને હું તેને મારું માની બેઠો છું. તેનો ઉપયોગ હું મારા સુખને માટે કરું છું. હવે મારા ગુરુદેવે મારી આંખ વડેના અજ્ઞાનનાં પડળ દૂર કર્યાં છે. ત્યારે મને

સમજાય છે કે તે તારું ધન છે. તો પછી, “તેરા તુજકો અર્પણ, કયા લાગે મેરા”
- તારું છે તે તને સમર્પણ એમાં હવે મારું કશું નથી. હું હવે તેનો વહીવટકર્તા
છું. હવે હું તેનો ઉપયોગ તારી આજ્ઞા પ્રમાણે, તારી પ્રેરણા પામીને, તારી
સેવાના કાર્યમાં અથવા સેવોપયોગી લોકિક અને વૈદિક કાર્યોમાં અને હરિ, ગુરુ,
વૈષ્ણવને માટે કરીશ. તેથી તે ધન તને સમર્પણ.

ઈલ એટલે આ લોક - આ લોકમાં આવીને હું પ્રતિષ્ઠા, માન, મોભો,
સ્થાન આદિ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેમાં મારો ભાગ્યોદય છે એવું હું
માનતો હતા. પરંતુ ગુરુ કૃપાથી સાચું જ્ઞાન થવાથી તે બધાની અનિત્યતા મને
સમજાઈ ગઈ છે. તેથી તે (ઈલ) તને સમર્પણ. મારે તો તારું આપ્યું જોઈએ છે;
તારું કાપ્યું જોઈતું નથી. આપવું હોય તો તું આપ; નહીં તો તારી પાસે રાખ. હું
હવે તારી પાસે પણ નહીં માગું. હું તો નિશ્ચિત બનીને તારી સેવા સુમિરન
કરીશ. આ લોકમાં જો માનમોભા જેવી કોઈ વસ્તુ મને આપવા જેવી તને લાગે
તો, તે તું સિદ્ધ કરાવી આપજે. બીજા દ્વારા મળે તે મને ન ખપે. તેથી પ્રભુ મારો
આ ઈલ (લોક) તને સમર્પણ.

અપરાણી એટલે પરલોક - મારે પરલોકની ચિંતા શા માટે કરવી ? મારે
નથી જોઈતું સ્વર્ગ કે નથી જોઈતો મોક્ષ. વૃત્તાસુરની માફક મારે પણ કહેવું
જોઈએ કે - તું ના મળે તો નથી ઈન્દ્ર થાવું, નથી થવું પૃથ્વીપતિ નરેશ. તારા
વિના સિદ્ધિ મને ખપેના, ને મોક્ષની લેશ મને સ્પૃહા ના ! અને હું તે ભારપૂર્વક
કહું છું. મારા આ લોક અને પરલોકનો સ્વામી તું છે. તું મારો હાથ પકડ.
બ્રહ્મસંબંધ થતાં, મારા દોષ નિવૃત્ત થવાના. પછી મારી લૌકિક જીવો જેવી ગતિ
નહીં જ થાય. બ્રહ્મસંબંધ થતાં હું તારા જેવો નિર્દોષ બનવાનો. હું બ્રહ્મત્વ
પામવાનો. બ્રહ્મત્વ પામનારને પરલોક પામવાની ઈચ્છા હોય ખરી ? મારે
પરલોકની ચિંતા નથી. મારું એ પરલોક તને સમર્પિત.

આ રીતે, જીવે પોતાના અહંતા તથા મમતામય પદાર્થો, વિષયો અને
વસ્તુઓ તેમ જ તે બધાંનાં કાર્યો પ્રભુને સમર્પિ દીધાં. હવે શું બાકી રહ્યું ?
રહ્યો એક પેલો વિયોગી જીવાત્મા.

અને તે તો કૃષ્ણમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે ને ? પરંતુ એ વાત તે ભૂલી ગયો છે. હવે તેને એ વાત યાદ આવી ગઈ. તારા અંશ રૂપ, એ આત્મા પણ તારો જ છે. તેથી આત્મના સહ સમર્પયામિ. હે નાથ ! ઉપર્યુકત અહંતા મમતામય બધા વિષયોને, મારા આત્મા સહિત, હું તને સમર્પિત કરું છું. હવે મારું કહેવાય એવું કશું મારું રહેતું નથી. અરે “હું” નો પણ નાશ થઈ ગયો છે. સર્વસ્વનું સમર્પણ થતાં ‘હું’ ક્યાં રહ્યો. હવે રહ્યો છે માત્ર તું. એ માત્ર તું બાકી રહ્યો છે. હવે એકલો તું બાકી રહ્યો છે. પહેલાં પણ એકલો તું જ હતો ને ? હવે જીવાત્માના આત્મા સમર્પણ પછી પણ તું જ રહીશ - તું એટલે પુષ્ટિ જીવ માત્રનો સ્વામી. હે સ્વામી, મારા આત્માનો પણ સ્વીકાર કરી લે.

આ ગદ્યમંત્ર દ્વારા જીવ ત્રણ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરે છે. એ ત્રણ મળી તેનું સર્વસ્વ બને છે. એ ત્રણે વસ્તુનું સમર્પણ કરવાથી તે પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ કરે છે. તે નથી દાન કરતો; તો નથી વિધિપૂર્વક અર્પણ કરતો. તે સમર્પણ કરે છે. - ત્વદ્વીય વસ્તુ ગોવિંદ તુભ્યમેવ સમર્પયે ! આવું છે સમર્પણનું સ્વરૂપ.

બ્રહ્મસંબંધ કરતી વખતે, હાથમાં તુલસીપત્ર લઈ આપણે અગ્નિ (ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ) ની સાક્ષીએ કહીએ છીએ, “હે સ્વામી, આ બધું તારું જ છે. અજ્ઞાનથી મેં તને મારું માન્યું હતું. ગુરુકૃપાથી મારી આંખ ઊઘડી ગઈ છે. તેથી હું જોઈ શકું છું કે તે બધું તારું છે. તેથી એ બધું હું તને સમર્પણ કરું છું.”

અને પ્રભુને સમર્પિત કરેલ બધી વસ્તુઓનો વિનિયોગ જીવે પ્રભુના સુખ, સેવા માટે કરવાનો છે. અલબત્ત સ્વામી પ્રસાદીરૂપે જે આપે તેનો ઉપયોગ સેવક કરી શકે. સ્વામી પોતાના ઊતરેલાં વસ્ત્રો, અલંકાર, ભોજ્ય પદાર્થ આદિ નિજ સેવકને આપે તો તેને પ્રભુની પ્રસાદી સમજીને તેનો ઉપયોગ સેવક જરૂર કરે. પરંતુ પ્રભુની પ્રસાદી રૂપ એ વસ્તુનો દુરુપયોગ તે કદી ન કરે.

આ બધી વસ્તુઓ કૃષ્ણને સમર્પિત કરી. પરંતુ તે કૃષ્ણના કયા સ્વરૂપને સમર્પિત કરી તે બતાવવા માટે, શ્રીગુસાંઈજીના ચતુર્થ લાલ, શ્રીગોકુલનાથજીએ “ભગવતે કૃષ્ણાય” પછી “શ્રીગોપીજન વલ્લભાય” શબ્દો મુક્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણે શ્રીવલ્લભને ઉપદેશેલ ગદ્યમંત્રમાં એ શબ્દો નથી. શ્રીવલ્લભે ‘દમલા’ ને આપેલ મહામંત્રમાં એ શબ્દો ન હતા. પરંતુ શ્રીગોકુલનાથજીના સેવકો એ શબ્દો ગદ્યમંત્રમાં મૂકે છે, અને એ શબ્દો સહિત ગદ્યમંત્ર બોલે છે. મૂળ ગદ્યમંત્રમાં એ શબ્દો નથી એટલી સ્પષ્ટતા કરી લેવાની જરૂર છે. જેથી વૈષ્ણવો ગુંચવાડામાં ન પડે. આ રીતે સમર્પણ પુરું થયું. પરંતુ હજુ મંત્ર પુરો થયો નથી. સમર્પણ થતાં હવે જીવ કેવો બને છે ? અહંતા મમતાથી નિવૃત્ત થયેલો જીવ હવે પોતાને કૃષ્ણનો દાસ સમજે છે. તેથી તે કહે છે, “દાસોડહમ” એટલે કે હું તારો દાસ છું. તાત્પર્ય એ કે પહેલાં હું મારી જાતને માલિક સમજતો હતો. પરંતુ તે મારી ભૂલ છે. હું માલિક નથી. હું તો દાસ છું. દાસ છું અને તે પણ તારો દાસ છું. હે કૃષ્ણ હવે હું તારો છું - કૃષ્ણ તવાસ્મિ.

ગદ્યમંત્રમાં છેલ્લે આવે છે ‘પંચાક્ષર મંત્ર’ તેનો સમાવેશ ગદ્યમંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે તેનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. નિવેદિત જીવ કહે છે, “કૃષ્ણ તવાસ્મિ” હું તારો છું. તેમાં કેટલી દીનતા છે ? કેટલી આર્જવતા છે ? કેટલો તાપ છે ? હું તારો છું; હે કૃષ્ણ. હું તારો છું. તારા શરણમાં આવેલ હું તારો છું. હું તારો છું; બીજા કોઈનો નથી - ન યાસ્મિ પરસ્પ (શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજીના આ શબ્દો, અનન્યાશ્રય દઢ કરતા શબ્દો છે.) હે નાથ હું તારો છું. તારે શરણે છું. તારો દાસ છું. મારો સ્વીકાર કર. મને તારી શરણમાં રાખ. ફરી પાછો હું મારી જાતને ભૂલી ન જાઉં તે જો જે. એટલે કે હું તારો છું - મને તારોજ રાખજે. મને ફરીથી અહંતા મમતામય બનવા ન દર્શ. મારું કશું નથી. હું પણ મારો નથી. શું કરું પ્રભુ ? હું તારો છું બીજા કોઈનો નથી. દોષથી ભરેલો હોઉં તો પણ તારો છું. મારો સ્વીકાર કર. મને તરછોડીશ નહીં.

આવો છે સંપૂર્ણ સમર્પણનો ભાવ, આ તો જીવે દીનતાપૂર્વક કરેલું આત્મસમર્પણ છે. હવે કશું બાકી ન રહ્યું. જીવને તેનો સ્વામી પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તેનો બ્રહ્મની સાથે સદાનો સંબંધ, અતૂટ સંબંધ બંધાઈ ગયો. બ્રહ્મની સાથે તે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠે બંધાઈ ગયો અને તે પણ અગ્નિની (વલ્લભની) સાક્ષીએ. સ્વામી બન્યો કૃષ્ણ અને જીવ બની તેની દાસી. અને તેમ થતાં જીવ

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં દીક્ષિત થઈ ગયો.

સિદ્ધાંત રહસ્ય ગ્રંથ વાચતાં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને તે એ કે આ સમર્પણ મંત્રને કયા શાસ્ત્રનો આધાર છે. અલબત્ત સાક્ષાત્ ભગવદ્વા પ્રોકૃત્ હોવાથી તેને કોઈ શાસ્ત્રના આધારની કે પ્રમાણની જરૂર નથી. છતાં તેનાં કેટલાંક પ્રમાણો શ્રીભગવદ્ ગીતા અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં છે. તે બ્રાહ્મી લેવાં જરૂરી છે. ગીતા પણ સાક્ષાત્ ભગવદ્વા પ્રોકૃત્ છે અને ભાગવત તો સાક્ષાત્ ભગવદ્ સ્વરૂપ છે, એ યાદ રાખો. તાત્પર્ય એ કે આ સમર્પણ મંત્રને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત અને સ્વયં ભગવદ્ આજ્ઞા, એ ત્રણેનો આધાર છે.

(૧) શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ૯મા અધ્યાયના ૨૭મા શ્લોકમાં -

જે કરે, ભોગવે, વા જે જે હોમે, દાન જે કરે

આચરે તપને વા, જે કરે, કર અર્પણ તે મને ।

(૨) ગીતાજી અધ્યાય ૯ના શ્લોક ૩૪માં કહ્યું છે -

મન ભક્તિ મને અર્પ, મને પૂજ, મને નમ ।

મને જ પામશે આવા યોગથી મત્પરાયણ ।

(૩) ગીતાજી અધ્યાય ૧૨ના શ્લોક ૧૪માં કહ્યું છે -

યોગી, સદા સંતોષી, જીવાત્મા દઢ નિશ્ચયી ।

મન બુદ્ધિ મને અર્પ્યા તે મદ ભક્ત મને પ્રિય ।

એ જ રીતે શ્રીમદ્ ભાગવતના અગિયારમાં સ્કંધના ૨, ૩, ૧૧ અને ખાસ કરીને ૧૯ માં અધ્યાયમાં સમર્પણની આ ભાવનાને પૂરેપૂરું અને કયાંક તો શબ્દશઃ સમર્થન સાંપડે છે એ વાત આગળ અમે કહી છે. અલબત્ત સૌથી મોટું વજનદાર પ્રમાણ તો શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના પોતાના શબ્દો છે. આપત્રી કહે છે, “સાક્ષાત્ ભગવાને ભાખ્યું, તોહ અક્ષરશઃ કરું” નિવેદિત જીવે નિત્ય કૃષ્ણ સેવા કરવી. સેવામાં - (૧) ગદ્યમંત્ર ઉચ્ચારીને તુલસીપત્ર પ્રભુના ચરણમાં સમર્પવું. (૨) ત્રણ, પાંચ, સાત કે નવ માળા આ ક્રમમાં ફેરવવી. પ્રથમ અષ્ટાક્ષર મંત્રની માળા, પછી પંચાક્ષર મંત્રની માળા અને પછી અષ્ટાક્ષર મંત્રની માળા. આ ક્રમમાં ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ, જેટલી માળા ફેરવી શકાય તેટલી ફેરવવી. (૩) પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપની સન્મુખ કૃષ્ણાશ્રયનો પાઠ કરવો. અને માર્ગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અષ્ટપ્રહર સેવા કરવી. - જયશ્રીકૃષ્ણ

निरोधलक्षणम् ।

यस्य द्रुःभं यशोदायाः नन्दादीनां च गोकुले ।
 गोपिकानां तु यद्द्रुःभं तद् द्रुःभं स्यान्मम इवयित् ॥ १ ॥
 गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रह्मवासिनाम् ।
 यत्सुभं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥
 उद्धवागमने ऋत उत्सवः सुमहान् यथा ।
 वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि इवयित् ॥ ३ ॥
 महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।
 तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुभाय हि ॥ ४ ॥
 महतां कृपया यद्भत् कीर्तनं सुभदं सदा ।
 न तथा लौकिकानां तु स्निग्धलोबनङ्गवत् ॥ ५ ॥
 गुणगाने सुभावामिर्गोविन्दस्य प्रणयते ।
 यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥
 क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
 तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं व्यङ्गिः ॥ ७ ॥
 सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।
 हृदतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥ ८ ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
 सदानन्दपरैर्गथाः सख्यदानन्दता ततः ॥ ९ ॥
 अहं निरुद्धौ रोधेन निरोधपटव्णी गतः ।
 निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
 ये निरुद्धास्त एवात्र मोह्मायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥
 संसारावेशदृष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।
 कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूमन् ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥
 गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिषः ।
 संसारविरहकलेशौ न स्यातां हरिवत्सुभम् ॥ १३ ॥
 तदा भवेद्दृयालुत्वमन्यथा कूरता मता ।
 व्याधशंकापि नास्त्यत्र तद्द्वयासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥
 भगवद्भ्रमसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।
 गुणैर्हरिसुभस्पर्शात्त्र द्रुःभं भाति कर्हियित् ॥ १५ ॥
 अहं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्दुःखो गुणवर्णने ।
 अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥
 हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
 दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥
 श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रं कृष्णप्रिये रतिः ।
 पायोर्मलांशत्यागेन शेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिर्गृहस्तस्य कर्तव्यं धृति निश्चयः ॥ १९ ॥
 नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।
 नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितापरिचरणाप्रकटितं निरोधलक्षणम् समाप्तम् ॥

નિરોધ લક્ષણ

દશદ્વિગંત વિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે કે ષોડશગ્રંથાઃ એ સોળ પ્રકરણ ગ્રંથોનો સમુહ છે. તેમાં નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ એકમાત્ર એવો ગ્રંથ છે જેમાં ગ્રંથ કરવાની પ્રતિજ્ઞા (ગ્રંથ રચનાનું કારણ) કરવામાં આવી નથી, કોઈપણ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવે ત્યારે તે ગ્રંથ, “કોઈપણ કારણને લીધે કર્યો” એવું તો આપણે માનવું જ પડે. તેથી આપશ્રી એવું વિધાન કરે છે કે નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ (૧) સંન્યાસ નિર્ણય (૨) ભક્તિવર્ધિની અને (૩) સેવાફલ વિવરણ એમ ત્રણ ગ્રંથના અંગરૂપ છે એમ માનવું. એ ત્રણ ગ્રંથોથી કશુંક વિશેષ સમજવાનું બાકી રહે છે. અને તેની વિશેષ સમજૂતી નિરોધલક્ષણમાંથી મળી રહે છે એમ સમજવું. એ ત્રણ ગ્રંથોમાં જે આકાંક્ષાઓ (આશંસાઓ) છે તે આ ગ્રંથ પૂરી કરે છે. તેથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. એટલા માટે તો આ ગ્રંથના અંતે કહેવામાં આવ્યું છે કે -

નાતઃ પરતરો મંત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્વતઃ ।

નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥

અર્થાત્, નિરોધ કરતાં વધુ ઉત્તમ કોઈ મંત્ર નથી; કોઈ સ્તુતિ નથી; કોઈ વિદ્યા નથી કે નથી કોઈ તીર્થ. સાચે જ ષોડશ ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન લઈ શકે તેવો બીજો કોઈ ગ્રંથ નથી.

નિરોધલક્ષણ ગ્રંથને ષોડશમાંના ત્રણ ગ્રંથોના અંગરૂપ ગણાવ્યો. તેને એ ત્રણ ગ્રંથોમાં રહેલી આકાંક્ષાઓના પૂરક તરીકે ગણાવ્યો. એવું શા માટે તે સમજવું જરૂરી છે.

સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં ત્રણ વિધાનો કર્યા - (૧) પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે, ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ, કર્તવ્ય છે. (૨) ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કેવલ પ્રેમથી (પ્રેરણા) સિદ્ધ થાય છે. અને એ પ્રેમની પ્રાપ્તિનું સાધન ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ છે. (૩) ભાવ ભાવનાથી ભક્તને વિલક્ષણ અધિકારી પ્રાપ્ત થાય છે. પછી પ્રભુના ગુણગાન જ તેના વિરહમાં તેનું જીવન ટકાવી રાખે છે.

આ ત્રણ વિધાનો ઉપરથી ભક્તને બે આકાંક્ષા (જાણવાની વૃત્તિ) થાય છે (૧) કેવા અધિકારીને કેવી ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલો કેવો ભાવ, સાધન રૂપે ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને (૨) પ્રભુના ગુણોને પણ ત્યાં બાધક કહેલા હોવા છતાં, કેવા અધિકારમાં કેવા પ્રકારના ગુણો કેવી રીતે જીવન ટકાવી રાખવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે છે ?

તેનો જવાબ આ છે - ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી, ભક્તે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, ભક્તિની વૃદ્ધિ રૂપ, આ ગ્રંથમાં કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં બે વિધાનો કર્યા છે. (૧) જે ભક્તની ભક્તિનો બીજ ભાવ દઢ થયો હોય એવા ભક્તે (વ્યસની ભક્તે) જ ભક્તિની સ્થિરતા માટે ગૃહ ત્યાગ કરીને, શ્રવણકીર્તન રૂપ સાધનો કરવાં, (૨) જેનો બીજ ભાવ દઢ ન થયો હોય તેણે ઘરમાં રહીને પૂજા (સેવા) શ્રવણ દ્વારા પ્રભુનું ભજન કરવું.

અહીં બે આકાંક્ષા થાય છે (૧) ભક્તિ-વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું ? અને (૨) ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ કેમ માલુમ પડે !

તેનો જવાબ પણ એ જ છે. નિરોધ એ ભક્તિ વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ છે. અને નિરોધની પ્રાપ્તિ થતાં, ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ એમ માલુમ પડે.

સેવાફલ વિવરણમાં એક વિધાન કર્યું છે. “આઘફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય) પ્રાપ્ત ન થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી.”

અહીં એ આકાંક્ષા છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય ? તેનો જવાબ પણ એ જ છે. નિરોધ પ્રાપ્તિ થતાં નિરૂદ્ધ ભક્તે કરેલી સેવા આધિદૈવિકી બની જાય છે.

તે ઉપરાંત સ્વયં નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથના પહેલા બે શ્લોકમાં શ્રીયશોદા, નંદ ગોપીજનો આદિને થયેલ દુઃખ અને સુખ આદિનું વર્ણન કરીને, તે પોતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી આકાંક્ષા છે. તેનો જવાબ પણ એ જ ગ્રંથમાં પ્રયોજેલ દયાલુત્વ શબ્દ દ્વારા મળી જાય છે. પ્રભુ દયાળુ છે. એવું દુઃખ અને

સુખ આપવા માટે કે ભક્તોનો નિરોધ કરાવી આપે છે.

આ રીતે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ ઉપર્યુક્ત બધા ગ્રંથોમાં પ્રમેય (પ્રમેય એટલે ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત કરેલ વિષય) નું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે. એટલા માટે જ આ ગ્રંથ એ બધા ગ્રંથોના શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથી એવું કહેવામાં વાંધો નથી કે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથનું ‘સન્યાસ નિર્ણય’, ભક્તિવર્ધિની અને સેવાફલ વિવરણના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત, આ છે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથની રચનાનું પ્રયોજન.

અલબત્ત, સ્વમાર્ગીય કિંવદંતી અનુસાર એવું જાણવા મળે છે કે પાટણ પાસે આવેલ મણુદ ગામમાં રાજા દુબે અને માધો દુબે નામના બે સાંચોરા બ્રાહ્મણ ભાઈઓ રહેતા હતા. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ દ્વારિકા પધાર્યા ત્યારે તેમનાં દર્શન કરીને બન્ને ભાઈઓ કૃતાર્થ થયા. તેઓ આપશ્રીને શરણે આવ્યાં. શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને આજ્ઞા કરી, “ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને ભગવદ્ સેવા કરો.” ત્યારે તે બન્ને ભાઈઓએ નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરી, “મહારાજ, કૃપા કરીને આપ અમને નિરોધનું લક્ષણ સમજાવો. અને અમને નિરોધનું દાન કરો.” ત્યારે આપશ્રીએ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધના સાર રૂપ નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ રચીને તે ગ્રંથ બન્ને ભાઈઓને ભણાવ્યો. આ રીતે આપશ્રીની કૃપાથી બન્ને ભાઈઓને તત્ક્ષણ નિરોધ સિદ્ધ થયો.

વળી નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથના દશમા શ્લોકમાં આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે પોતે જે ભક્તોને આત્મનિવેદન કરાવ્યું છે તેઓના નિરોધને માટે એટલે કે તેમની લૌકિકમાં થયેલી આસક્તિને ભૂલાવીને તેમની પ્રભુમાં આસક્તિ સિદ્ધ કરાવી આપવા સારું પોતે (કે જે નિરુદ્ધ છે તે) ભક્તોના નિરોધ માટે, નિરોધનું વર્ણન કરે છે.

આ રીતે આપણે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથની રચના માટેના પ્રયોજનો વિચાર કર્યો. હવે એ ગ્રંથ માટેની પૂર્વ ભૂમિકાનો વિચાર કરીશું.

શ્રીમદ્ ભાગવત પુષ્ટિ સ્વામી શ્રીનાથજીનું વાઙ્ગમય સ્વરૂપ છે. અને તેનો નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ શ્રીમદ્ વલ્લભનું હૃદય છે. શ્રીવલ્લભ આજ્ઞા કરે છે -

અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધ પદવીં ગતઃ ।

નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ॥ ૧૦ ॥

અર્થાત્ : મારી ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવીને હું ભગવદ્દાસકત બન્યો છું. અને એ રીતે હું સંપૂર્ણ નિરોધને પામ્યો છું. તેથી તો અહંતા મમતામય આ સંસારમાં આસકત એવા પુષ્ટિ ભક્તોને ભગવદ્ આસક્તિ રૂપી નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા માટે હું તેમને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવું છું.

નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ બહુ મહત્વનો ગ્રંથ છે. તેના અંતિમ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે આ પ્રકારના સંપૂર્ણ નિરોધ કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઈ મંત્ર નથી. તેથી ઉત્તમ બીજું કોઈ સ્તોત્ર નથી. બીજી કોઈ વિદ્યા નથી કે બીજું કોઈ તીર્થ નથી.

આ રીતે શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિરોધને સર્વ મંત્રો, સ્તોત્રો, વિદ્યાઓ અને તીર્થો કરતાં પણ વધુ ઉત્તમ ગણાવ્યો છે, અને એ રીતે નિરોધનું સર્વાધિક મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. નિરોધની બરાબરી કોઈ મંત્ર, સ્તુતિ, વિદ્યા કે તિર્થથી થઈ શકતી નથી. તેથી નિરોધ જ સર્વોત્તમ વસ્તુ છે એવી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે. તો પછી એ નિરોધ શી વસ્તુ છે તે સમજીને તેને પ્રાપ્ત કરી લેવો એ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનું પરમ કર્તવ્ય છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન છે. તામસ, રાજસ અને સાત્વિક એ બધા જ પ્રકારના ભક્તોનાં ચિત્તનો નિરોધ કરવા માટે જરૂરી એવી અનેક વિધ લીલાઓ યશોદોત્સંગ લાલિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરી અને પોતાની એ લીલાઓ દ્વારા તેમના મનનો નિરોધ કર્યો. તેથી દશમ સ્કંધની લીલાઓ નિરોધલીલા નામથી ઓળખાય છે.

નિરોધ શબ્દોનો સીધો અને સાદો અર્થ છે “અહંતા અને મમતાથી ભરેલા આ સંસારના બધા પદાર્થો અને વિષયો તરફથી મન ખેંચી લઈને તેને ભગવાનમાં પરોવી દેવું – પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વકા ભગવદ્દાસકિત. નિરોધ એટલે કે પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદ્દાસકિત થવી તેનું નામ નિરોધ.

આપણું મન આ હું અને આ મારું માં સદા રચ્યું પચ્યું રહે છે. હું અને

મારું પ્રત્યે મનનું ખેંચાણ છે, તેને પ્રપંચમાં આસક્તિ કહેવામાં આવે છે. પ્રપંચ એટલે આ મિથ્યા સંસાર. સંસારમાં આસક્તિ રૂપી મનની એ સ્વાભાવિક ગતિને આપણે નષ્ટ કરી દેવાની નથી. પરંતુ તેને બીજે વાળી દેવાની છે. સંસારમાં મનની આસક્તિ. તેથી મનને સંસારના વિષયો યાદ ન રહે અને તેનું વિસ્મરણ થઈ જાય તેમ કરવાનું છે. તે માટે એક માત્ર સાધન છે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ. એટલે કે શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વર્ણિત પુષ્ટિ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની અલૌકિક લીલાઓનું નિત્ય પઠન, અધ્યયન, મનન, ચિંતન, ધ્યાન અને ગાન. મનન જો તેમાં રોકાયેલું રહેશે તો તે સાંસારિક વિષયોને ભૂલી જશે; અને તેમ થતાં નિરોધ સિદ્ધ થશે.

નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથમાં નિરોધની ત્રણ દશા બતાવી છે. (૧) પ્રાથમિક દશા, (૨) માધ્યમિક દશા અને (૩) ઉત્તમ દશા. એ ત્રણે પ્રકારની દશાઓની પ્રાપ્તિ માટે કેવા પ્રકારનું સાધન જરૂરી છે તે પણ તેમાં બતાવ્યું છે. એ સાધનના ઉપયોગથી નિરોધની આ ત્રણ દશાઓ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનું શું ફળ મળે તે પણ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. એ રીતે જોતાં, નિરોધ લક્ષણગ્રંથ આચાર્યશ્રીના પોતાના શબ્દો પ્રમાણે સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે.

નિરોધની ત્રણ દશા છે. (૧) પ્રાથમિક, (૨) માધ્યમિક અને (૩) ઉત્તમ એ ત્રણે દશામાં લક્ષણ, સાધન અને ફળ જાણી લઈએ તો આપણને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાય.

(૧) પ્રાથમિક દશા : એનું લક્ષણ પ્રાથમિક દશામાં નિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ એવું ત્યારે કહેવામાં આવ્યું જ્યારે પ્રભુના વિયોગથી હૃદયમાં તાપ કલેશ ઉત્પન્ન થાય.

એનું સાધન - એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પુષ્ટિ જીવે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ રૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરવો. એટલે કે સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણાનંદ આપતી લીલાઓનું શ્રવણ અને કીર્તન કરવું. એનું ફળ - એ પ્રમાણે કરવાથી, સંસારની વિસ્મૃતિ થશે અને પ્રભુમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે.

(૨) માધ્યમિક દશા : એનું લક્ષણ - માધ્યમિક દશામાં નિરોધની પ્રાપ્તિ

થઈ એવું ત્યારે કહેવાય જ્યારે અંતઃકરણના દોષો નાશ પામે, સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર થાય અને પ્રભુના દર્શનથી મળતું સુખ અનુભવાય.

એનું સાધન - એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ ભગવદ્ ગુણાનુવાદ રૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. પરંતુ હવે થતું ભગવદ્ ગુણાગાન અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછીનું ગુણાગાન છે. તેથી તે વધુ અસરકારક બને છે.

એનું ફળ - એ પ્રમાણે કરવાથી, સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર થઈને, પ્રભુ પ્રત્યે આસક્તિ થશે. નિરોધ પ્રાપ્તિની સીડીનું પ્રેમ પછીનું બીજું પગથિયું છે આસક્તિ. તે પગથિયું ચઢાશે.

(૩) ઉત્તમ દશા : એનું લક્ષણ - ઉત્તમ દશામાં નિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવું ત્યારે કહેવાય જ્યારે સંયોગ પછીની ફળ રૂપ વિરહ દશા પ્રાપ્ત થાય. એટલે કે દર્શન સુખ આપનાર પ્રભુનો ફળ રૂપ વિરહ બની રહે છે. જેમ મથુરાગમન પછી ગોપીજનોએ શ્રીકૃષ્ણનો ફલરૂપ વિરહ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમ પ્રભુ દૂર હોવા છતાં તે હૃદયમાં જ છે એવો અનુભવ થાય તેનું નામ ફલરૂપ વિરહ. એ વિરહનું ફલ પણ સ્વરૂપાનંદ છે.

એનું સાધન - એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ ભગવદ્ ગુણાગાન રૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે. જેમ ઉદ્ધવજી પધારતાં ગોપીજનોએ તેમની સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ ગાઈ બતાવી હતી. તેનાથી એવી અસર થઈ કે જ્ઞાની ઉદ્ધવે ગોપીજનોનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. પરંતુ નિરોધની આવી ઉત્તમ દશાની પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી ગુણાગાન રૂપી સાધન કેવળ પ્રભુ કૃપા એટલે કે કેવળ ભગવદ્ અનુગ્રહ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એનું ફળ - એ પ્રમાણે કરવાથી ભગવદ્ આસક્તિ, ભગવદ્ વ્યસનમાં પલટાઈ જશે. જીવને પ્રભુના સ્વરૂપાનંદનું વ્યસન લાગી જશે. પછી તો તે અહર્નિશ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ દ્વારા મળતા રસાનંદનું પાન કરીને પાગલ બની જશે. કારણ કે હવે તો હૃદયમાં બિરાજી રહેલો પ્રભુ બહાર પ્રકટ થઈને, સંયોગનું સુખ આપીને, પુનઃ પાછા હૃદયમાં પ્રવેશીને ત્યાં સ્થિર થયા છે. અને તે ત્યાંથી ક્યારેય ખસવાના નથી.

ટૂંકમાં નિરોધ એટલે મહત્ (ગોપીજનો) ની કૃપાથી પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન દશાની પ્રાપ્તિ દ્વારા, સ્વરૂપાનંદમાં સ્થિતિ થવી તે. એવો એ નિરોધ સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, મહત્ એટલે મહાન ભગવદ્દીયોની કૃપાથી તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માટે નિરોધ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખનાર જીવે, ભગવદ્દીયોનો સંગ કરીને તેમની પાસેથી ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરવું અને પોતે તેનું કીર્તન એટલે કે સત્સંગ સાધવો.

હવે આપણે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથમાં વિસ્તારથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એ ગ્રંથના પહેલા શ્લોકમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે -

યચ્ચ દુઃખં યશોદાયા નંદાદિનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપીકાનાં ચ યદ્ દુઃખં તદ્ દુઃખ સ્યાન્મમ ક્વચિત્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ :- ગોકુલમાં (૧) શ્રીયશોદાજી અને (૨) નંદરાયજી વગેરેને અને (તેમના સંબંધ વાળા બીજાઓને પણ) અને (૩) શ્રીગોપીજનોને પણ, ફલ આપવાની ઈચ્છાવાળા પ્રભુએ, જે દુઃખ આપ્યું છે, તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે થાવ.

આ શ્લોકમાં શ્રીયશોદા, શ્રીનંદરાય, શ્રીગોપીજનો- એ ત્રણ ઉત્તમ અધિકારીઓના દુઃખ (તાપ-કલેશ) નું વર્ણન કર્યું છે. તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજના મત પ્રમાણે તેના દ્વારા જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના ભાવોનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત ચ એટલે અને. તે શબ્દ દ્વારા “અને બીજા પણ ભક્તોનું દુઃખ” એવું પણ સૂચન થાય છે. એ બીજાઓ પણ ત્રણ જુદા જુદા ભાવવાળા ભક્તોનો સમાવેશ થાય છે. યથા (૧) કંસ વિગેરેથી દુઃખી થયેલા ભક્તો (૨) કાલ વિગેરેથી દુઃખી થયેલા અને (૩) અજ્ઞાનથી દુઃખી થયેલા ભક્તો; આ બધા સામાન્ય અધિકારી ભક્તો છે. તેમના દુઃખનું પણ સૂચન થાય છે. એ રીતે જે દુઃખ ત્રણ ઉત્તમ અધિકારીઓને થયું હતું અને જે દુઃખ ત્રણ સામાન્ય અધિકારીઓને કૃષ્ણના અવતાર કાળમાં થયું હતું તેવું દુઃખ મને ક્યારેક થશે ?

પુષ્ટિ ભક્તનો આ મનોરથ છે. તે એ પ્રકારનું દુઃખ પોતાને થાય એવું

ઈચ્છે છે. દુઃખ શા માટે ? તો કે જે ભક્તો પ્રભુના બાલભાવમાં આસક્ત છે. જે ભક્તો પ્રભુના કિશોરભાવમાં આસક્ત છે અને જે ભક્તો પ્રભુના પ્રૌઢભાવમાં આસક્ત છે, તે સર્વે ભક્તોનું દુઃખ (તાપ કલેશ) જોઈને તેમના દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે, તેવા બાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન તેમને સુખ આપવા સારું પ્રકટ થયા છે. એનો અર્થ એવો કે ભગવાનના એ રીતે પ્રકટ થવાના કારણ-ભૂત ભક્તોનું દુઃખ છે. ભક્તોને દુઃખ થાય તો ભગવાન પ્રકટ થાય. તેથી એવા દુઃખની ઈચ્છા રૂપ નિરોધને સાધારણ (હીન) અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજવું. ભક્તને થતો તાપ કલેશ એ નિરોધની પ્રાથમિક દશા છે.

ગોકુલમાં યશોદાત્સંગ લાલિત ભગવાન કૃષ્ણની બાળલીલા જેવી કે અવિદ્યા રૂપી પૂતનાને આપેલ મોક્ષ, લૌકિક વિષયો રૂપી શકટનો ભંગ તથા મોહરૂપી તૃણાવર્તનો કરેલ નાશ - આ બધી લીલાઓ દ્વારા બાલકૃષ્ણે નંદાદિ ગોપો, યશોદાજી અને ગોપીજનોનું ચિત્ત લૌકિક વ્યવહારમાંથી કાઢીને પોતાનામાં લગાડવાનું કર્યું હતું. આ બધી લીલાઓ થઈ ત્યારે તે બધાં ભક્ત હૃદયોને જે દુઃખ થયું હતું તે દુઃખને તાપ કલેશ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. થોડાક સમય માટે પણ ભગવાનથી થયેલી વિરહને કારણે તેમના અંતઃકરણમાં તાપ થવાથી તેમના મનમાં જે દુઃખ થયું હતું તેને કારણે તેમના મનમાંથી પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ અને તેમનું મન ભગવાનમાં લાગી ગયું હતું. આવી દરેક લીલાને અંતે તે બધાં (નંદ, યશોદા, ગોપીજનો) બાલકૃષ્ણને વીંટળાઈ વળતાં અને પોતાના હૃદય સાથે બાલકૃષ્ણને લગાડીને તાપ જનિત આનંદ અનુભવતાં હતાં. ત્યાર પછી તેમનું મન લૌકિકમાં જતું તો હશે; પરંતુ તત્પુરતું તો પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈને પ્રભુમાં પૂર્ણ પ્રેમ પ્રગટતો હતો. નિરોધની આ પ્રાથમિક દશા.

હવે બીજા શ્લોકમાં આપશ્રી શું કહે છે તે જોઈએ -

ગોકુલે ગોપીકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજવાસિનામ્ ।

યત્સુખં સમભૂત તન્મે ભગવાન કિં વિધાસ્યતિ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ : વળી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને

જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન શું મને આપશે !

ઉપર નિરોધનું જે લક્ષણ (દુઃખ) કહ્યું તેનાથી જુદા પ્રકારનું લક્ષણ અહીં કહ્યું તેનાથી જુદા પ્રકારનું લક્ષણ અહીં કહ્યું છે. જે ભક્તની વાત આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે તે વિપ્રયોગથી દુઃખી ભક્ત છે; અને તે રસ-પ્રધાન છે. તેથી ભક્તિની વૃદ્ધિ ત્યારે જ થાય જ્યારે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થતાં તેની આસક્તિ વધે. તેથી કોઈપણ પ્રકારે, પ્રભુનાં દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા (મનોરથ) એ જ એવા ભક્તની ભક્તિની વૃદ્ધિ રૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ અહીં આજ્ઞા કરે છે કે “મધ્યમ અધિકારી જે ત્યાગ કરે છે. તે વિરહ સમયમાં આસક્તિ ભ્રમન્યાય પ્રમાણે ભગવાનના અનુભવ માટેનો ત્યાગ છે. તેથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ એ જ તેના નિરોધનું લક્ષણ બન્યું છે.

આસક્તિ-ભ્રમ-ન્યાય એટલે શું ? તે અહીં સમજાવવામાં આવ્યું છે. આસક્તિ થવાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે થવું એટલે આસક્તિ ભ્રમ ન્યાય. જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમળમાં પડેલો (જીવ) ફરીથી ઉપર આવતો નથી તે પ્રમાણે આસક્તિના વમળમાં પડેલો (ભક્ત) પણ પાછો બહાર નીકળતો નથી. અહીં આસક્તિ એ રસસમુદ્રનો પર્યાય છે. અને ભ્રમ એ વમળનો પર્યાય છે. તેથી એનો અર્થ એ થયો કે કૃષ્ણરસના સમુદ્રના વમળમાં પડેલો (ભક્ત) તેમાંથી પાછો આવતો નથી. તો પછી જો કોઈ એ રસસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય તો તે ક્યાંથી પાછો આવે ? તે પ્રમાણે શ્રીગોપીજનો પણ રસ સમુદ્ર રૂપ પ્રભુમાં ડૂબ્યા ત્યાંથી તેમની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ.

નિરોધની પ્રાથમિક દશામાં વિયોગ જનિત તાપકલેશ દ્વારા મળતા દુઃખોનો અનુભવ થાય છે. અને તેને પરિણામે પ્રભુમાં પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. અને પ્રભુમાં દર્શન કરીને અંતઃકરણ સુખ અનુભવે છે. બધા જ વ્રજવાસીઓ નંદાલયમાં દોડી આવી કનૈયાને હૃદય સાથે લગાવી સુખનો અનુભવ કરે છે. બાળ કૃષ્ણની બાલલીલા અને પ્રૌઢલીલા દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ સાથે મળતા સહવાસથી

એટલે કે માખણચોરી, દાનલીલા, ગૌચારણ લીલા આદિ લીલાઓ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ સાથે જે સહવાસ તેમને મળી રહે છે. તેના વડે બધાં વ્રજવાસીઓને ઘણું સુખ મળતું હતું. તે સુખથી તેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ બની જતું હતું. અને તેમને સંસારની વિસ્મૃતિ થઈ જતી હતી. એવું સુખ અનુભવી તેઓ પ્રભુ પ્રત્યે વધુને વધુ આસક્ત બનતા જતા હતા. આ હતી નિરોધની માધ્યમિક દશા.

આમ તો સૌના હૃદયમાં પ્રભુ આત્મા રૂપે ખિરાજે છે. અહિંમાત્મા ગુડાકેશ સર્વ ભૂતાશય સ્થિતઃ એટલે કે હું જ આત્મા રહ્યો સર્વ ભૂતોના હૃદયો વિષે. હૃદયમાં ખિરાજતા પ્રભુ ભક્તની પોતાના પ્રત્યેની આસક્તિ જોઈને તેના હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થાય છે. અને ભક્તને સંયોગ સુખ આપે છે. એ સંયોગ સુખ પામીને ભક્તનું હૃદય ભગવાન પ્રત્યે પૂર્ણતઃ આસક્ત બની રહે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે નિરોધની પ્રાપ્તિ માટે સુખ અને દુઃખની કામના શા માટે? શ્રીમહાપ્રભુજી દુઃખ અને સુખ શા માટે માગે છે? દુઃખ અને સુખનો ભાવ શું છોડવા જેવો નથી? શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં તો શિતોષ્ણ સુખ અને દુઃખેષુ સમ - એવા ભક્તને પ્રભુનો પ્રિય બતાવ્યો છે. ભગવાનને પ્રિય થવા ઈચ્છતા ભક્તે સુખ અને દુઃખના ભાવનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો એમ છે તો અહીં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સુખ અને દુઃખને અલગ તારવીને તે પ્રાપ્ત કરવાનો મનોરથ શા માટે વ્યક્ત કર્યો છે?

નિરોધ પ્રાપ્તિના ઈચ્છુક ભક્તે આ વાત સ્પષ્ટતાથી સમજી લેવાની જરૂર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં જે સુખદુઃખના દ્વંદ્વની વાત કરી છે તે લૌકિક ઈન્દ્રિયજનિત સુખ-દુઃખ છે. એવા સુખદુઃખના ભાવનો ત્યાગ કરવાનું તેમાં કહ્યું છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ એવા લૌકિક સુખ કે દુઃખ વિષે વિચાર પણ કરતા નથી. અહીં જે સુખ કે દુઃખની કામના કરવામાં આવી છે તે અલૌકિક સુખ-દુઃખ છે. ભગવાનના વિરહથી થતું દુઃખ અને ભગવાન સાથેના સંયોગથી થતું સુખ એ તો અલૌકિક સુખ-દુઃખ છે. કારણ તે સુખ-દુઃખ આનંદદાયક છે. એવું સુખ તો આનંદ આપે; પરંતુ એવું દુઃખ તેથી પણ વિશેષ આનંદ

આપનારું છે. જેણે તે અનુભવ્યું હોય તે, તે આનંદને માણી શકે છે.

લૌકિક દુઃખમાંથી વિષાદ મળે. પ્રભુ વિયોગના દુઃખથી આનંદ મળે.

ભગવાન સાથે ભક્તોનો સંયોગ થાય ત્યારે સંયોગનો આનંદ અનુભવાય. પરંતુ સંયોગ પણ જો નિત્ય અને એકધારો બની જાય તો તેનાથી અહંકાર, મોહ અને અઙ્ગિ જેવા ભાવ ઉત્પન્ન થઈ તે આનંદને કલુષિત બનાવી દે. સંયોગજનિત આનંદને વધુ મિષ્ટ અને સુખદ બનાવવા માટે સંયોગના અભાવની જરૂર રહે છે. એટલા માટે તો ભગવાન ગોપીજનોની વચ્ચેથી અદૃશ્ય થયા હતા. વિયોગની દશા પ્રેમની ઉત્તેજક દશા છે. વિયોગના આનંદ વડે સંયોગના આનંદની માત્રા વધે છે. વિયોગમાં ભક્તિ હૃદય પોતાના પ્રેમપાત્ર માટે ઝૂરે છે. જેમ તે વધુ ઝૂરે તેમ તેનો પ્રેમ વધુ ઉત્કટ બને. પ્રેમ વધુ ઉત્કટ બને. પ્રેમ વધુ ઉત્કટ બનીને તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે. અને ત્યાર પછીનો એ સંયોગ પરમોચ્ચ સુખ અને આનંદ આપે. એટલા માટે તો અદૃશ્ય થયેલા પ્રભુ પુનઃ પ્રકટીને, ગોપીજનોને રાસલીલા રમાડે છે અને એ રીતે તેમને પરમોચ્ચ સુખ અને આનંદ આપે એટલા માટે તો અદૃશ્ય થયેલા પ્રભુ પુનઃ પ્રકટીને, ગોપીજનોને રાસલીલા રમાડે છે અને એ રીતે તેમને પરમોચ્ચ સુખ અને આનંદ આપે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ યશોદાજી, નંદાદિ ગોપો અને ગોપીકાઓ એ બધાને માટે દુઃખનો અનુભવ માગ્યો છે. નંદ યશોદા વાત્સલ્ય ભાવે, ગોપો સખાભાવે, અને ગોપીજનો મધુર ભાવે શ્રીકૃષ્ણ વિરહનું દુઃખ અનુભવે છે. એ બધાનું દુઃખ અનેક પ્રકારનું નથી. તો પછી શ્રીમહાપ્રભુજી એવા વિવિધ ભાવો દ્વારા થતું દુઃખ શા માટે માગે છે ?

પુષ્ટિમાર્ગમાં આત્મનિવેદન કરીને ભક્ત ભગવાન પ્રત્યે દાસ્યભાવ પ્રકટ કરે છે. તે ભગવદ્ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા ઝંખે છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગ શરણ અને વરણનો માર્ગ છે. તેથી ભક્ત જે ભાવે શરણ યાચે, ભગવાન તે જ ભાવે તેનું વરણ કરે એવું નક્કી નથી. તે વરણ કરે પણ ખરા અને ન પણ કરે. ભગવાન પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેના ભાવ વડે ભક્તોનું વરણ કરે છે. એટલા માટે આ

ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ જુદા જુદા ભાવ દર્શાવવા માટે નંદ, જશોદા, ગોપીઓ, ગોપો આદિના ભાવનું દુઃખ પોતાને થાવ એવું માગ્યું છે. ભગવાન પોતે જે ભાવે ભક્તનું વરણ કરવા ઈચ્છે તે ભાવથી યુક્ત વિયોગ દુઃખ તેને આપે છે.

ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલ ત્યાગ, વિરહ પછી થતા સાક્ષાત્કારને માટે હોય છે. એવા ભક્તોને ભગવાનના સાક્ષાત્કાર પછી, વ્રજવાસીઓની માફક જ્યારે પાછળથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પોતે પ્રથમ અનુભવેલા લીલાસુખનું સ્મરણ થાય છે. અને આ વિરહના સમયે તેને મિશ્રિત સુખ - દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે સમયે તેના મનમાં જે નિરોધ થાય છે તે ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચેલો હોય છે. આ વાતનો સંકેત આપશ્રી ત્રીજા શ્લોકમાં કરે છે -

ઉદ્ભવા ગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન યથા ।

વૃંદાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ ક્વચિત્ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીવૃંદાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ભવજી પધાર્યા ત્યારે જેવો મહાન ઉત્સવ થયો હતો તેવો મારા મનમાં કોઈ વાર થાઓ.

ઉદ્ભવજી જ્યારે વૃંદાવન ગોકુલમાં પધાર્યા ત્યારે, જેમ પ્રિયના સખાના આગમનથી, પ્રિયનું સ્મરણ થતાં, જેવું ઉત્સવનું વાતાવરણ થયું હતું, તેવા ઉત્સવની કામના થવી એ નિરોધની ઉત્તમ કક્ષાનું સુચન છે.

આ રીતે, આ ત્રણ શ્લોકમાં નિરોધ વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બાબતમાં ટીકાકારોના મતોમાં ભિન્નતા છે. યાચ ગોપેશ્વરજીના મત પ્રમાણે - શ્રીસુબોધિનીજી વગેરેમાં વર્ણવેલ નિરોધ (ભક્તને માટે) આવશ્યક છે. એવું સૂચવનાર મનોરથો આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મત પ્રમાણે નિરોધના નિમિત્ત કારણભૂત ભાવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ ભાવનાનું (મનોરથ-ભાવ) નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે. અને એ ભાવના બહુ દુર્લભ છે, એવો બોધ કરવાને માટે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મત પ્રમાણે આ ત્રણ મનોરથ (આશંસા) ભક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણો તરીકે કહેલા છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ભક્ત હૃદયનો ઉત્તમ ભાવ અને

ભકતના ચિત્તની ઉત્તમ નિરોધની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે.

ગોપીકાઓનો ભગવાનમાં પૂર્ણ નિરોધ થયો હતો. તેઓ ભગવાન સાથે સંયોગ સુખ પામી ચૂકી હતી. પછી પ્રભુ ગોકુલ છોડી મથુરા પધાર્યા. તેથી તેમને ભગવાનનો વિયોગ થયો પરંતુ એ વિયોગ તેમના સંયોગ સુખને વધુ આનંદદાયક બનાવનાર હતો. એવા વિયોગાત્મક આનંદનો અનુભવ ગોપીજનોને થતો હતો તે સમયે ઉદ્ભવળ ગોકુલ પધાર્યા. પોતાના પ્રિયતમના સખાને જોઈ, તેમની પાસેથી નીજ પ્રિયતમની વાતો સાંભળવા મળશે એવું સમજીને ગોપીકાઓના મનને પ્રિયતમને મળવા જેવો આનંદ થયો. તેમનું ચિત્ત આનંદ અને ઉત્સવના ભાવથી ભરાઈ ગયું.

વિયોગની દશામાં પ્રિયતમના દૂતના આગમન દ્વારા વિયોગ ભાવનું પોષણ થાય છે. અને તેમાંથી મળતો આનંદ ઉત્સવનું રૂપ ધારણ કરે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે જે ભકતો ત્યાગી છે અને પ્રભુના ગુણગાનમાં આસક્ત છે તેમની ભક્તિની વૃદ્ધિ રૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્ય લક્ષણ હવે પછીના ત્રણ શ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવે છે. યથા -

મહતાં કૃપયા યાવદ્ ભગવાન દયયિષ્યતિ ।

તાવદાનંદં સન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥ ૪ ॥

મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।

ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધભોજન રૂક્ષવત્ ॥ ૫ ॥

ગુણગાને સુખાવ્યામિ ગોવિંદસ્ય પ્રજાયતે ।

યથા તથા શુકાર્દિનાં નૈવાત્મનિ કુતોન્યતઃ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ : મોટાઓની (ગોપીજનો જેવાની) કૃપાથી, જ્યારે ભગવાન દયા કરશે (ફલદાન કરશે), ત્યાં સુધી, જેનું કીર્તન કરીએ છીએ, એવા આનંદના સમુદરરૂપ એ ભગવાન નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે. (૪)

જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી, ભકતોએ કરેલું પ્રભુની લીલાનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેવી રીતે લૌકિકજનોએ કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન સુખ આપતું નથી. જેમ જે પુરુષે ધીવાળુ (સ્નિગ્ધ) ભોજન કરેલું હોય તેને લુખું

ભોજન સુખ ન આપે તે રીતે. (૫)

(મોટાઓની કૃપાથી) ગોવિંદના ગુણગાનમાં જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેના હૃદયમાં પણ થતી નથી. તો બીજી કોઈ રીતે તો ક્યાંથી જ થાય ? (૬)

આ ત્રણે શ્લોકોનો (૪ થી ૬નો) ભાવ સમજવા માટે તેમની શરૂઆતમાં મહત્તાં કૃપાયા શબ્દો છે એમ સમજવું. કારણ કે જે સુખ કે આનંદ મળવાનો છે. તે સેવા મહત્તો (મોટાઓ)ની કૃપાથી મળવાનો છે એવું તાત્પર્ય છે.

પહેલા તો આનંદના સ્વરૂપ રૂપ એવા પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે. અને પછી તેઓ દયા કરીને તે ભક્તને સ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે છે.

શ્લોકમાં મહત્તાં શબ્દ છે. તેનો અર્થ વ્રજભક્તો જ સમજવો એવું શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજ ભક્તોજ મોટા છે. તેમની કૃપા યાચીને, ભગવાન ભક્તને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે ત્યાં સુધી, સ્મરણપૂર્વક પ્રભુના પોતાનામાં વ્યસનમાં ઉત્કર્ષ રૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્ય લક્ષણ છે.

યાદ રાખો કે ભક્તોએ કરેલું પ્રભુની લીલાઓનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે. પરંતુ જેમ ધીવાળુ ભોજન કરનારને લુખું ભોજન આનંદ આપતું નથી. તેમ લૌકિકજનોએ કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન ભક્તોને સુખ આપતું નથી.

ભક્તોએ કરેલું પ્રભુની અલૌકિક લીલાઓનું કીર્તન કેવું સુખ આપે છે ? “હર્ષથી રૂવાંટી ઊભી ન થાય, ચિત્ત દ્રવી ન જાય, મન મત્તમયૂર બની નાચી ન ઊઠે, આનંદથી આંખમાંથી અશ્રુધારા ન વહે ત્યાં સુધી સાચુ સુખ મળ્યું કેમ કહેવાય ? એવી ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી હૃદય કેવી રીતે શુદ્ધ થાય ? “તન પુલકિત, નયન સજલ, ગીરા ભઈ ગદ્ગદ્” – આવી છે ભક્તના સુખની પરાકાષ્ટા.

અને ગોવિંદના ગુણગાનમાં, ભગવદ્ ગુણોવાળા શબ્દો અને વાક્યોથી સભર કીર્તન કરવામાં જે અતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવા સુખની પ્રાપ્તિ શુકદેવજી જેવા જ્ઞાની ભક્તોના હૃદયમાં પણ થતી નથી તો બીજે કોઈ પ્રકારે તો ક્યાંથી જ થાય ? એટલે કે માહાત્મ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિ (શુકદેવજીમાં એ બન્ને

છે) એ બેથી પણ જો એવા સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે વિનાના બીજા કશાથી કે બીજા હેતુથી તે ક્યાંથી થાય ?

પહેલાં ત્રણ શ્લોકમાં નિરોધની ત્રણ ઉત્તરોત્તર વધતી દશાનું ક્રમિક વર્ણન છે. પહેલાં તો ભગવદ્ ભક્તિમાં રૂચિ થાય અને પ્રેમ પ્રકટે. પછી અંતઃકરણ નિર્મળ થતાં પોતાના પ્રેમપાત્રમાં આસક્તિ જન્મે અને પછી હૃદયની તાલાવેલી ઉગ્ર બનીને નિજ પ્રેમપાત્રમાં વ્યસન થતાં હૃદય નાચી ઊઠે એ રીતે નિરોધનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે.

પછીના ત્રણ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એવો ક્રમિક વિકાસ કોઈ મહદની કૃપાથી જ થાય છે. નિરોધની આ પ્રકારે ઉત્તમ દશાની પ્રાપ્તિ માટે, પ્રભુના અનુગ્રહથી, ભક્તને કોઈ મહદનો ભેટો થાય; ઉદ્ભવજી જેવા કોઈ તાદશી વૈષ્ણવની મુલાકાત થાય. અને તેની સંગે પ્રભુમાં ગુણગાન કરીને પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવાઈ જાય તો ભક્તને નિરોધની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત થઈ એમ કહેવાય.

આવા ઉત્તમ ભગવદ્વીય વૈષ્ણવનો સમાગમ થવાથી જે ભગવદ્ ભજન કે ગુણગાનનું શ્રવણ થાય તે બહુ જ સુમધુર અને સ્વાદિષ્ટ હોય. આચાર્યશ્રી તેથી તો આજ્ઞા કરે છે કે મહદ્ એટલે કે ભગવદ્વીયોની કૃપા વડે થતું કીર્તન સિન્નગ્ધ ભોજન જેવું છે; અને અલૌકિકજનોની સાથે કરવામાં આવતું કીર્તનથી મળતો આનંદ ભજનાનંદ કહેવાય. અને એવો એ ભજનાનંદ બ્રહ્માનંદ કરતાં ઊંચી કક્ષાનો છે.

ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ તો કેવળ ભક્તોને જ થાય. શુષ્ક જ્ઞાનીને તે કદી ન થાય. શુષ્ક જ્ઞાનીને તો માત્ર બ્રહ્માનંદ જ થાય. જ્ઞાની, આત્મનિષ્ઠ અને વળી ભક્ત એવા શ્રીશુકદેવજીને પણ ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ નથી થતી તો પછી સાંખ્ય યોગ આદિમાં રત એવા જ્ઞાનીઓને કે યોગીઓને તો તે કેવી રીતે થાય ?

શુકદેવજીમાં જ્ઞાન પ્રધાન ભક્તિ છે. તેથી તેઓ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણની અલૌકિક લીલાઓના સાક્ષીભૂત બની શક્યા. તેઓ ભગવત્લીલાઓના દષ્ટા હોઈ, રાજા પરીક્ષિતને તે લીલાઓનો અનુભવ કરાવી શક્યા. પરંતુ તેઓ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાના પરિકર (ભાગ લેનાર) બની શક્યા નહીં. ગોપીકાઓ રાસ લીલામાં ભાગ લઈ શકી. કારણ કે તેઓ શુદ્ધ ભક્ત હતી. તેથી તેઓ કૃષ્ણલીલાની માત્ર દષ્ટા નહીં પરંતુ સૃષ્ટા (ઉત્પન્ન કરનાર) બની ગઈ. શુકદેવજીનો રાસલીલાનો અનુભવ દૂર ઊભા રહીને જોવાનો હતો. ગોપીજનોનો અનુભવ તે લીલામાં સામેલ થઈને તે લીલાઓના અંગભૂત બની જવાનો છે. તેથી ગોપીજનોને જે ભજનાનંદ મળ્યો તેનો અનુભવ તો શુકદેવજી પણ કરી શક્યા નથી.

પ્રભુના ગુણ કીર્તનથી પ્રાપ્ત થતું એ ભજનાનંદનું સુખ ભક્તને પ્રાપ્ત થવામાં, ભગવાનની કૃપાજ હેતુરૂપ છે એવું આપશ્રી શ્લોક ૭ અને ૮ માં કહે છે-

કિલશ્યામાનાન્ જનાન દષ્ટવા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વ સદાનંદં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥ ૭ ॥

સર્વાનંદમય સ્યાપિ કૃપાનંદ સુદુર્લભઃ ।

હૃદગતઃ સ્વગુણાન શ્રુત્વા પૂર્ણઃ પ્લાવયતે જનાન્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ : પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનોને કલેશ પામતા જોઈને, જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા એ સદાનંદ (પ્રભુ) બહાર પ્રકટ થાય છે. (૭)

સર્વ આનંદપ્રચુર પ્રભુનો કૃપાનંદ અત્યંત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ, પોતાના ગુણો ગવાતાં, તેનું શ્રવણ કરીને, કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ ભક્તજનોને ભક્તિરસથી પૂર્ણ કરે છે. (૮)

જનાન એટલે જન્મ-મૃત્યુના ધર્મવાળા જીવો. નિજજનોને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે દુઃખી થતા જોઈને જ્યારે પ્રભુ તેમના ઉપર બહુ અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે હૃદયમાં રહેલાં તે સદાનંદ બહાર પ્રકટ થાય છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે કીર્તન કરનાર ભક્તો ઉપર ભગવાનની કૃપા થતાં, ભાવનાની પ્રબલતાથી, સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું બહાર પ્રાકટય થાય છે અને તે સમયે તેમની સાથે વ્રજભક્તો પણ પ્રકટ થાય

છે. પ્રભુ અને વ્રજભક્તો બન્ને લીલા વિશિષ્ટ છે તેથી. એ વ્રજભક્તોની કૃપાથી, ભક્તના મનનો થયેલ નિરોધ ફલ આપે છે, એમ સિદ્ધ થયું.

આ રીતે સદાનંદ રૂપ પ્રભુ બહાર પ્રકટ થતાં, ભક્તોને જે સદાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી કાંઈ, સર્વાનંદધન રૂપ એ પ્રભુનો કૃપાનંદ ભક્તોને પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી. પ્રભુનો કૃપાનંદ બહુ દુર્લભ છે. અને ભગવાન જ્યારે તેનું દાન કરે ત્યારે જ તે ભક્તોને મળે. ભક્તના હૃદયમાં રહેતા ભગવાન, પોતાના ભક્તોને આંતર બાહ્ય રસથી પ્લાવિત કરે ત્યારે કૃપાનંદ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય.

તાત્પર્ય એ કે ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ એ તો કેવળ કૃષ્ણ કૃપાનુ પરિણામ છે. પ્રભુ સૌના હૃદયમાં સ્થિત છે જ. જ્યારે ભગવદ્ ગુણગાન થાય છે ત્યારે હૃદયમાં સ્થિત તે ભગવાન બહાર પ્રકટ થાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી કરાયેલ, એ ભગવદ્ ગુણગાનથી પ્રસન્ન થઈને બહાર પ્રકટેલા એ પ્રભુ, પુનઃ ભક્તના હૃદયમાં પધારે છે. ભક્તે કરેલાં એ ગુણગાન ભાવની તીવ્રતાથી થયેલું હોવાને કારણે ભગવાનના કૃપાનંદને પ્રાપ્ત થવાના કારણરૂપ બને છે. અને જ્યારે દુર્લભ એવો એ ભગવાનનો કૃપાનંદ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભક્ત નિરોધની ઉત્તમ દશાએ પહોંચે છે.

આ રીતે જુદા જુદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો બતાવી ને હવે નવમા શ્લોકમાં, આપશ્રી નિરોધના સાધનનો ઉપદેશ કરે છે -

તસ્માત્ સર્વ પરિત્યજ્ય નિઙ્છૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનંદ પરૈર્ગૈયાઃ સચ્ચિદાનંદતા સ્વતઃ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ : ભાવના કરતાં પણ ગુણગાનથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે, એવું (૧) નિશ્ચિતપણે સમજીને (૨) સર્વનો પરિત્યાગ કરીને (૩) પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિવાળા થઈને (૪) હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને, સદા સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યા કરવું. તેથી સ્વતઃ (એની મેળે) સચ્ચિદાનંદતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવના કરતાં પણ ભગવાન ગુણગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે. તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે (૧) સર્વ ગૃહાદિકનો વાસના સહિત ત્યાગ કરીને (૨)

પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ રાખીને અને હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકરસ બનીને, સર્વદા ભગવાનનાં ગુણગાન કર્યા કરવાં. એ પ્રકારે કરવાથી, અવાન્તર ફલ તરીકે બીજા કોઈ સાધન વિના એની મેળે ભક્તને અક્ષર બ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીમહાપ્રભુજીની આ આજ્ઞાને સમજો. આપશ્રી કહે છે કે - “તેથી પ્રપંચમાંથી આસક્તિ છોડી દઈને, રસાનંદ એવા પ્રભુમાં ચિત્તવૃત્તિને જોડવા રૂપી સંપૂર્ણ નિરોધ પામવાના અધિકારી ભક્તોએ હંમેશા ભગવદ્ ગુણો ગાતા રહેવું. તેમ કરવાથી જીવના સત્ અને ચિત્ત સાથે આનંદપણુ પ્રકટ થતાં, ભક્ત સચ્ચિદાનંદ પણ અનુભવશે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ઘણા ભક્તો એવા છે જે હંમેશાં પ્રભુના ગુણગાન કરે છે. અને છતાં પણ તેઓ નિરોધની નિમ્ન દશાએ પણ પહોંચતા નથી તેનું કારણ શું ?

એનું કારણ એકદમ સ્પષ્ટ છે. તેમણે કરેલાં ગુણગાન લોક દેખાડા માટેનાં હોય છે. તેમની સેવા સ્થૂલ ક્રિયાત્મક હોય છે; તે આધિભૌતિક હોય છે. અને તેને આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બનાવવા માટે જરૂરી (૧) અંતઃકરણની શુદ્ધિ, (૨) ભક્તો એટલે ભગવદ્દીયોનો સત્સંગ અને (૩) પ્રપંચમાં થવી જોઈતી અનાસક્તિનો તેમનામાં અભાવ હોય છે.

(૧) અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું ન હોય (૨) ભગવદ્દીયોનો સત્સંગ ન હોય (૩) પ્રપંચમાં આસક્તિ બની રહી હોય (૪) ભગવાન પ્રત્યે આસક્તિ જન્મી ન હોય અને (૫) માત્ર હાથ કે હોંઠ પ્રભુની સેવા કીર્તનમાં હાલતાં હોય તો એવી ક્રિયાત્મક સેવા દ્વારા નિરોધની નિમ્ન દશાએ પણ ન પહોંચી શકાય. શ્રીમહાપ્રભુજીના શબ્દોમાં સાચી સેવા તો “ચેતસ્તત પ્રવણં સેવા” છે. તેથી તેનામાં (કૃષ્ણમાં) ચિત્ત પરોવીને સેવા કરો; પ્રપંચની આસક્તિને ભૂલી જઈને સેવા અને કીર્તન કરો તો નિરોધની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થશે. અલબત્ત એવી પૂર્ણ નિરોધની પ્રાપ્તિ એટલે કે વ્યસન દશાની પ્રાપ્તિ (માનસી સેવા) તો ભગવદ્ કૃપાથી જ મળશે.

આ પ્રમાણે થતી નિરોધ પ્રાપ્તિમાં, પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપીને, તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું શું પ્રયોજન છે તે અંગે શ્રીમહાપ્રભુજી આ રીતે આજ્ઞા કરે છે -

અહં નિરોધો રોધેન, નિરોધ પદવીં ગતઃ ।

નિરોધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ : સંસારાવેશ રહિત થઈને, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને, હું ભગવદ્દાસકત થયો છું, અને પૂર્ણ નિરોધ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. તેથી હવે સંસારમાં આસકત ભક્તોના નિરોધ માટે, હું એ નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

આ શ્લોકમાં મારા ગુરુદેવે શું કહ્યું તે સમજી લો. આપશ્રીએ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં કહ્યું કે “હું ભગવાનમાં આસકત છું; મારામાં સંસારાવેશ નામનો પણ નથી. ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરીને, હું નિરોધ થયેલો છું. તેથી નિરોધ પ્રાપ્તિના ઈચ્છુકોને, સંસારાવેશથી રહિત કરવા માટે હું નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

મારા સમર્થ ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ નિરોધની ઉત્તમ દર્શાને પામ્યા હતા. તેથી આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી, “ચિત્તવૃત્તિઓનો શોધ કરીને પૂર્ણ નિરોધ પ્રાપ્ત કરનાર હું, નિરોધના ઈચ્છુક જીવોને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવું છું.” આપશ્રીની આ આજ્ઞાનો સંકેત સમજો. તેઓ કહે છે કે પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક પ્રભુમાં આસકિત થવી એટલે કે સંપૂર્ણ નિરોધની સ્થિતિ, જીવ પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. નિરોધની પ્રાપ્તિ તો મહત્ (ગોપીજનો અથવા શ્રીવલ્લભ) દ્વારાજ થઈ શકે. ઉદ્ભવજી જેવા જ્ઞાનીને, તેમની ઉપર કૃપા કરીને, તેમને નિરોધ પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા, પ્રભુ પોતે સમર્થ હતા. છતાં તેમણે ઉદ્ભવજીને નિરોધનું દાન ન કર્યું. અને તેમને વ્રજ-ગોપીકાઓ પાસે મોકલ્યા. એને વ્રજ ગોપીકાઓ દ્વારા ઉદ્ભવજીને નિરોધનું દાન મળ્યું. તાત્પર્ય એ કે ગુરુ કૃપાથી જ નિરોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. ગોપીજનો અને શ્રીવલ્લભ બન્ને પુષ્ટિ ભક્તોના સન્માનીય ગુરુદેવ છે. શ્રીવલ્લભ અને શ્રીગોપીજનો - એ બન્નેને પૂર્ણ નિરોધ એટલે માનસીસેવા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેથી તેમની કૃપાથી, પુષ્ટિભક્તોને નિરોધ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવું નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું.

આ રીતે, નિરોધનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીવલ્લભ નિરોધનું સ્વરૂપ આ રીતે સમજાવે છે -

હરિણાયે વિનિર્મુક્તાસ્તે મગ્ના ભવસાગરે ।

યે નિઙ્ગ્રાસ્ત એવાત્ર મોદ માયાન્ત્યહર્નિશમ્ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ : સર્વનાં દુઃખો દૂર કરનાર શ્રીહરિએ જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડૂબી ગયાં છે. અને જે ભક્તો ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે એવા ભક્તોનો પ્રભુના ગુણગાનમાં રાત્રિ-દિવસ લાગ્યા રહીને, આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

ગુણગાનમાં કે ભાવનામાં, સંસારનો આવેશ થાય તો સમજવું કે ભગવાને તે જીવનો અંગીકાર કર્યો નથી અને તેને સંસાર સાગરમાં ડૂબવા છોડી દીધો છે. તેથી ઊલટું, જેનો સંસારાવેશ નષ્ટ થયો છે અને તેથી જેની પ્રભુના ગુણગાન અને ભાવભાવનામાં અહર્નિશ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે નિરોધ પામેલ ભક્ત છે એમ સમજવું.

તેથી સંસારમાં આવેશ વાળી આપણી જે ઈન્દ્રિયો હોય તેનું હિત કરવા માટે, આપણે તે બધી ઈન્દ્રિયોને, તેના વિષય સહિત, શ્રીકૃષ્ણને વિષે યોજવી. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે -

સંસારાવેશ દુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।

કૃષ્ણાસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂમ્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ : સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોના કલ્યાણને માટે સર્વના નિયંતા, સર્વત્ર વ્યાપક આનંદઘન પ્રભુને વિષે સર્વ વસ્તુઓના નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. તેમ કરવાથી ભક્તનું કલ્યાણ અવશ્ય થશે. અને તેને સુખની પ્રાપ્તિ થાશે.

ગુણેષ્વાવિષ્ટ ચિત્તાનાં સર્વદા, મુરવૈરિણઃ ।

સંસાર વિરહ કલેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ : મુર દૈત્યના વેરી પ્રભુમાં જેનું ચિત્ત સર્વદા આસક્ત છે એવા ભક્તોને સંસારના વિરહથી કલેશ થતો નથી. પરંતુ પ્રભુની માફક સુખ થાય છે.

મુર દૈત્યનો શત્રુ એટલે જીવના જડ દોષોનો નાશ કરનાર પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ. તે મુરારિના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સદા આસકત છે તેમને અહંતા મમતામય સંસાર છોડવાથી સહેજ પણ કલેશ થતો નથી. તેથી સંસારની આસક્તિમાંથી ઈન્દ્રિયોને એવી રીતે દૂર કરવી કે તેમ કરવાથી પ્રભુનું દયાલુત્વ સંભવે અને ફૂરતા ન દેખાય તો કહ્યું છે કે -

તદા ભવેદ્યાલુત્વં અન્યથા ફૂરતા મતા ।

બાધશંકાપિ નાસ્ત્યત્ર તદધ્યાસોપિ સિદ્ધતિ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ : ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રભુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) ફૂરતા થઈ એવું સમજાઈ. એમાં કોઈ પણ પ્રકારના બાધની શંકા કરવી નહિ. અને તેનાથી ભગવાનમાં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આગળ કહ્યા પ્રમાણે શ્રીહરિના ગુણગાન વડે, વિરહ અને કલેશની નિવૃત્તિપૂર્વક, હરિની પેઠે સુખ પ્રાપ્ત થાય. એવું થાય ત્યારે જ ભક્તોની દીનતા જાણનાર શ્રીભગવાનમાં દયાળુતા સંભવે છે. અને જો એમ ન થાય તો પુષ્ટિ જીવોનો મર્યાદામાં પ્રવેશ થવા જેવી સ્થિતિ થાય અને તેમાં પ્રભુની ફૂરતા સમજાય.

પરંતુ અહીં એવી શંકા થાય છે કે જો સર્વ કાંઈ છોડીને કેવળ ગુણગાનમાં જ પ્રવૃત્ત થઈએ તો પછી, કાળ ધર્મ વગેરેએ કરેલો બાધ થાય કે નહિ ? તો કહે છે કે આવા ગુણગાન વિષે કાલકર્મથી થનાર બાધની શંકા પણ સંભવતી નથી તો બાધ તો ક્યાંથી જ થાય અને તેથી જો બાધ સંભવે તો તે દેહાધ્યાસને નિવૃત્ત કરનાર શ્રીભગવાનનો અધ્યાસ તેને સિદ્ધ થાય છે.

આજ વાત બીજી રીતે પણ સમજી શકાય. અને તે એ કે ઈન્દ્રિયોને બળાત્કારે સંસારમાંથી ખેંચીને તેમને પ્રભુમાં જોડવી એ હિતાવહ નથી. તેમ કરવાથી તો ઈન્દ્રિયો વધુ દૃઢતાથી પોતપોતાના વિષયોને વળગી રહેશે. તેથી તેમના હિતને વિચારીને તેમના ઉપર બળાત્કાર ન કરવો. પરંતુ તેમને જે વિષયોમાં આસક્તિ હોય તે વિષયો સહિત તેમને પ્રભુમાં જોડવી. એમ કરવાથી

જેમ જેમ ઈન્દ્રિયોનો પ્રભુમાં પ્રેમ વધતો જશે તેમ તેમ તેમનો વિષયોમાંથી પ્રેમ ઘટતો જશે. અંતે વિષયોની વિસ્મૃતિ થઈને તેઓ પ્રભુમાં આસક્ત થશે.

ચિત્તવૃત્તિને બળાત્કારે તેમના વિષયોમાંથી વિમુખ બનાવવી તેનું નામ ફૂરતા. પરંતુ તેમને સમજાવીને તેમના વિષયો સહિત તેમને પ્રભુમાં જોડવી તેનું નામ દયાળુતા. સંસારમાં આવેશવાળા ચિત્તને શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદમાં આવેશ થતાં, તે પોતાના સાંસારિક વિષયોનો ત્યાગ પોતાની મેળે કરશે. તેમ કરતાં તે સુખ અનુભવશે. તેનું નામ જ દયાળુતા. તેથી ઊલટું પરાણે સાંસારિક વિષયોનો ત્યાગ કરાવી ચિત્તને દુઃખી કરવું તેનું નામ ફૂરતા.

આપણી બધી ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણને આધીન છે. તેથી અંતઃકરણની મમતાને સંસારમાંથી છોડાવીને તેને પ્રભુમાં લગાડવાનો ઉપાય પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. અને તે એ કે અંતઃકરણની મમતાવાળા બધા પદાર્થોને પ્રભુમાં જોડવા. તેમ કરતાં જેમ જેમ અંતઃકરણને ભગવદ્ ગુણોનું ભાન થશે તેમ તેમ સાંસારિક પદાર્થોમાંથી તેની મમતા ઘટતી જશે. એ રીતે સાંસારિક પદાર્થોમાંથી મમતા ઘટતાં, અંતઃકરણને દુઃખ નહીં થાય; તેને એવું નહીં જણાય કે સાંસારિક વિષયોમાંથી તેનો વિરહ થયો છે. તેથી તેને છોડતાં તેને કલેશ નહીં થાય.

આ વાત એક લૌકિક ઉદાહરણ દ્વારા સારી રીતે સમજી શકાશે. બાળપણમાં આપણી આસક્તિ ઘણી બધી રમતોમાં રહેતી. એ બધી રમતોમાં આપણી મમતા બની રહેતી હતી. જો તે બધી રમતો બળાત્કારે છોડવવામાં આવે તો બાળકને ઘણું દુઃખ થાય. પરંતુ જેમ જેમ આપણું મન અન્ય વસ્તુમાં લાગતું ગયું તેમ તેમ એ બધી રમતની ચેષ્ટાઓ છુટતી ગઈ. યુવાની આવતાં હવે લખોટી કે ઢીંગલી પ્રત્યે મમતા નહીં રહે. આ રીતે રમતો પ્રત્યેની મમતા છુટવાથી મનને કલેશ નથી થતો. ઊલટું આનંદ થાય છે. આ પ્રમાણે સમજાવીને હવે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે -

ભગવદ્ ધર્મ સમર્થ્યાદ્ વિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।

ગુણૌર્હરિ સુખ સ્પર્શાન્ન દુઃખં ભાતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૫ ॥

એવં જ્ઞાત્વા જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષ ગુણવર્તને ।

અમત્સરૈર લુબ્ધૈશ્ચ વર્ણનીયાઃ સદા ગુણાઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ : ભઘગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ સ્થિર બનીને રહે છે. પ્રભુના ગુણગાનથી હરિ સુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈપણ સમયે દુઃખનું ભાન રહેતું નથી. (૧૫)

આ પ્રમાણે તેની (ગુણગાનની) જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્તમતા જાણીને, મત્સર અને લોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં. (૧૬)

સર્વ-વસ્તુ-સમર્પણ તથા શ્રીહરિનાં શ્રવણ-કીર્તન આદિ ભગવદ્ ધર્મો છે. ભગવદ્ ધર્મોમાં ઘણી શક્તિ રહેલી છે. તેથી એ શક્તિના પ્રભાવે વિષયોમાં થયેલ વૈરાગ્ય સ્થિર રહે છે. પ્રભુનાં ગુણગાન કરનારને અલૌકિક સુખ અને આનંદ મળે છે. તેને દુઃખનું ભાન પણ થતું નથી. આ રીતે ગુણવર્ણન એટલે કે પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં તે જ્ઞાનના માર્ગ કરતાં ઉત્તમ માર્ગ છે. એવું સમજીને મત્સર અને લોભ, આ બે દોષોનો ત્યાગ કરીને સદા ગુણગાન કરતા રહેવાનો આજ્ઞા છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્તનો નિરોધ થવામાં, સાંસારિક કષ્ટોનો અનુભવ થાય છે. અલબત્ત જ્ઞાની પુરુષ ધૈર્યથી કે કષ્ટો સહન કરે છે. અને એવી કષ્ટદાયક રીતે પણ ચિત્તનો નિરોધ કરી લે છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં એવી કોઈ બાધા (બાધ) ની શંકા નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સાંસારિક કષ્ટોના અનુભવ વગર જ ચિત્તનો નિરોધ થાય છે, જેમ મીરાં, નરસિંહ તથા બીજા અનેક પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને થયો હતો તે રીતે. આવી રીતે જેને પૂર્ણ નિરોધ થયો છે એવા જીવોનો જીવન વ્યવહાર કેવો હોય તે પણ શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્લોક નં. ૧૭ થી ૧૯માં કહી બતાવે છે.

હરિમૂર્તિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તન્નહિ ।

દર્શનં, સ્પર્શનં, સ્પર્ષં તથા કૃતિ ગતિ સદા ॥ ૧૭ ॥

શ્રવણં, કીર્તનં, સ્પર્ષં પુત્રે કૃષ્ણે પ્રિય રતિઃ ।

પાયોર્મલાશ ત્યાગેન શેષભાગં તનૌ નયેત્ ॥ ૧૮ ॥

યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદાસ્પષ્ટં ન દશ્યતે ।

તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્ય ઈતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાનના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું; કારણ કે સ્વરૂપમાં ભગવદ્ ભાવ થતાં, દર્શન અને સ્પર્શ (ચક્ષુ અને ત્વચામાં કાર્યો) સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વદા કૃતિ અને ગતિ (હાથ અને પગનાં કાર્યો) પણ ભગવદ્ વિનિયોગમાં આવે છે. (૧૭)

શ્રવણ કીર્તન (કર્ણ અને જીભનાં કાર્યો) પણ સ્પષ્ટપણે થાય છે. તે જ રીતે કૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્ર માટે અથવા શ્રીકૃષ્ણ જેનો પ્રિય છે એવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે, કામમાં (રતિ કીડામાં પ્રીતિ કરવી. અર્થાત શ્રીકૃષ્ણ વિષયક કામ (રતિ)માં પ્રીતિ રાખવી. અને પાયુ ઈન્દ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશનો ત્યાગ કરવાનું છે, તે ઈન્દ્રિયના કાર્યથી અત્રાદિના શેષ ભાગને, શ્રીપ્રભુની સેવામાં જોડેલા શરીર વિષે પહોંચાડવો. (૧૮)

જે ઈન્દ્રિયો અથવા પુત્રાદિમાં ભગવત્સંબંધી સેવા કે ગુણગાન આદિ કોઈપણ કાર્ય સ્પષ્ટપણે થતું ન દેખાય તે ઈન્દ્રિય કે પુત્રાદિનો વિશેષ કરીને નિગ્રહ કરવો. એટલે કે તેને પોતાને આધીન રાખવાં એવો નિશ્ચય છે.

નિઃશ્ચય જીવનો જીવન વ્યવહાર આવો હોય. અહીં જીવન જીવવાની એવી વ્યવસ્થા બતાવી છે કે - જે ઈન્દ્રિય આદિ વસ્તુઓ ભગવદ્ કાર્યમાં અનુકૂળ હોય તેમાં પ્રીતિ રાખવી. અને જે પ્રતિકૂળ હોય તેને નિયમમાં રાખવી. અને જ્યાં બધી રીતે કાંઈ પણ ન બની શકે ત્યાં તેનો પરિત્યાગ કરવો. અથવા પ્રભુની શરણાગતિ યાચવી. એવો નિશ્ચય છે.

સત્તરમાં અને અઠારમાં શ્લોકોમાં, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અગીયારમું મન એ બધાએ, શ્રીકૃષ્ણમાં કેવી રીતે લાગી જવું તે બતાવ્યું છે. જેણે નિગ્રહની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરી છે તેની એ અગિયારે અગિયાર ઈન્દ્રિયાદિ કે ભાવાદિ વસ્તુઓએ સંપૂર્ણપણે પ્રભુમાં લાગી જવાનું છે. તેમણે પ્રભુ અર્થે જ પોતાનું કાર્ય કે ભાવનો વિનિયોગ કરવાનો છે. જેમ કે -

પૂર્ણ નિરોધ પ્રાપ્ત થયેલ ભક્ત, પોતાના મનથી પ્રભુનું, ધ્યાન ધરે; આંખથી પ્રભુનાં દર્શન કરે; ત્વચાથી પ્રભુને સ્પર્શે; નાક વડે પ્રભુને ધરાવેલ ભોગ અથવા સામગ્રી ઉત્તમ છે કે નહીં તેની પરીક્ષા, તેની ગંધ લઈને કરે; હાથ વડે ભગવદ્ સેવામાં કાર્યો કરે; પગ વડે ભગવદ્ સ્થાન તરફ ગતિ કરે; કાન વડે ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરે. મુખ અને જીભ વડે ભગવદ્ ગુણોનું કીર્તન કરે. આ રીતે આ આઠ ઈન્દ્રિયો અને નવમા મનનો સ્પષ્ટ વિનિયોગ ભગવાનમાં કેવી

રીતે કરવો તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. હવે બાકી રહી બે ઈન્દ્રિયો - ગુહ્ય ઈન્દ્રિય અને પાયુ એટલે કે મળત્યાગની ઈન્દ્રિય. તે બન્નેનો વિનિયોગ પણ ભગવદ્ કાર્યમાં શી રીતે કરી શકાય તે પણ બતાવ્યું છે.

ગુહ્ય ઈન્દ્રિય માટે આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે, “શ્રીકૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે એટલે કે કૃષ્ણસેવામાં સહાયક અને એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે જ, સ્વધર્મને સમજીને, સ્વકીયા (નિજ પત્ની) સાથે રતિ કરવી; વિષયભોગ માટે તેનો ઉપયોગ કદી ન કરવો; અને પાયુ એટલે કે ગુદા ઈન્દ્રિય દ્વારા, મળનો ત્યાગ કરીને શરીરનાં અન્ય અંગોને સ્વસ્થ રાખવાં. જેથી શરીરનાં એ બીજાં બધાં અંગો (શરીરની બધી ઈન્દ્રિયો) સ્વસ્થ રહીને (રોગાદિથી શિથિલ બનીને નહીં) પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી બની રહે, એવા પ્રકારનાં તેમને બનાવવાં.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે નિરોધ પ્રાપ્ત ભક્તે ઉપર કહ્યાં પ્રમાણે પોતાની બધી ઈન્દ્રિયોનો પ્રભુ સેવામાં અથવા ભગવદ્ કાર્યોમાં વિનિયોગ કરવો. અને જે ઈન્દ્રિયોનો સ્પષ્ટપણે ભગવદ્ કાર્યમાં વિનિયોગ ન થાય તે ઈન્દ્રિયોનો વિશેષ કરીને નિગ્રહ કરવો એ જીવનું કર્તવ્ય છે. ઈન્દ્રિયો સ્પષ્ટપણે પ્રભુમાં લાગેલી રહે તેનો અર્થ છે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ. એવા ભક્તને સાંસારિક કાર્યો કરવાની સ્મૃતિ ન થાય. તેનું મન ભગવદ્ સ્વરૂપ સિવાય અન્યત્ર ભટકતું ન રહે. તેનાં આંખ, કાન, જીભ, ભગવદ્ ગુણગાન અને ભગવદ્ સેવા વગર ક્યાંય લાગેલાં ન રહે. એવું બને ત્યારે ભક્તનો સંપૂર્ણ નિરોધ થયો કહેવાય. પરંતુ જો ઈન્દ્રિયો તેમ ન કરે તો નિરોધ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા ભક્તે તેને સમજાવીને, તેના વિષયો સહિત તેને ભગવદ્ કાર્યમાં યોજવી. એવું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં તે ન માને તો અને જો તે લૌકિકમાં લાગી રહે તો, તેવી ઈન્દ્રિયોને, બળપૂર્વક તેમના વિષયો તરફ જતાં અટકાવવી. અને તેને વારંવાર ભગવદ્ કાર્યમાં યોજવી. એ રીતે સતત પ્રયત્ન કરવાથી તે ઈન્દ્રિયનો ભગવાનમાં વિનિયોગ જરૂર થશે. અને એક સમય એવો આવશે જ્યારે તે ઈન્દ્રિય ભગવદ્ કાર્ય છોડી લૌકિક કાર્યમાં જવા માટે કદી લલચારો નહિ.

આવો ઉપદેશ કરીને, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આ ગ્રંથના છેલ્લા શ્લોકમાં, આ ગ્રંથનું માહાત્મ્ય-નિરૂપણ કર્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

નાતઃ પરતરો મન્ત્રો, નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।

નાતઃ પરતરા વિદ્યા, તીર્થ નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ : (આવા નિરોધ પ્રાપ્ત ઉત્તમ અધિકારી ભક્તને માટે) આનાથી (નિરોધથી) અષ્ટાક્ષર મંત્ર પણ વધારે ઉત્તમ નથી; તેમજ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર પણ વધારે ઉત્તમ નથી; તેમજ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી. અને ગંગાદિ તીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથમાં નિરોધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યા પછી અંતે નિરોધનું મહત્ત્વ અને આ ગ્રંથની સર્વથી અધિકતા સમજાવતાં કહ્યું છે કે આ ગ્રંથ કરતાં અધિક મહત્ત્વ ધરાવતો કોઈપણ મંત્ર, સ્તોત્ર, વિદ્યા કે તીર્થ નથી. શ્રીકૃષ્ણ: શરણાં મમ એ મહામંત્ર છે, પરંતુ એ મહામંત્રના રટણથી ફલરૂપે મળતી શરણાગતિ (આશ્રય) તો નિરોધ પ્રાપ્ત જીવને આસાનીથી મળી રહે છે. એ જ રીતે સૌથી ઉત્તમ સ્તુતિ કૃષ્ણાશ્રય છે. તેમાં ભક્ત કૃષ્ણની ગતિ વાંછે છે. શ્રીકૃષ્ણની સન્મુખ એ ગ્રંથનો પાઠ ભાવપૂર્વક કરનારને કૃષ્ણની ગતિ અવશ્ય મળી રહે છે. પરંતુ નિરોધ પ્રાપ્ત કરી ચુકેલ ભક્ત. કૃષ્ણની ગતિને પણ પામી ચૂકેલો હોય છે. તેથી તેને માટે નિરોધ એ જ સૌથી ઉત્તમ ગતિ પ્રદાયક સ્તવન (સ્તુતિ) છે. કહે છે કે સાચી વિદ્યા ‘સ્વરૂપ’ ને સમજવામાં છે. મુક્તિર્હિત્વાન્યથા રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિત-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવે તે ઉત્તમોત્તમ વિદ્યા. નિરોધ પ્રાપ્ત ભક્ત સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી ચૂક્યો હોય છે. તેથી તેવા ભક્તે બીજી કોઈ વિદ્યા ભણવાની રહેતી નથી.

તીર્થોને ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ગણાવ્યાં છે. ગંગા આદિ તીર્થોને ઉત્તમ તીર્થ માનવામાં આવે છે. પરંતુ શેઠ પુરુષોત્તમદાસની પુત્રી રૂક્મણીને (નિરોધ પ્રાપ્ત ભક્ત) પ્રભુ સેવા આડે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાનો સમય પણ ક્યાં મળતો હતો ? સાચી વાત એ છે કે નિરૂદ્ધ ભક્તને કોઈપણ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તેથી આસક્તિ સંસારના બધા વિષયોમાંથી સંપૂર્ણપણે છુટી ગઈ હોય છે. તેને તો એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણનું વ્યસન લાગી ગયું હોય છે. તેને માટે પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરીને પ્રભુનું સ્મરણ કરવાનું સહજ રીતે સાધ્ય બની ગયું હોય છે.

આ રીતે નિરોધ, સર્વ મંત્ર, સ્તુતિ, વિદ્યા અને તીર્થ કરતાં ઉત્તમ છે. નિરોધની સ્થિતિ પૂર્ણાનંદની પ્રાપ્તિ.

- જયશ્રીકૃષ્ણ